सार्वजनिक विमा कंपन्यांचे (आणि बँकांचे) खाजगीकरण

सार्वजनिक विमा कंपन्यांचे (आणि बँकांचे) खाजगीकरण

अजून एक घोटाळा!
राज्यघटनेशी आणखी एक गद्दारी!
जनतेशी आणि राष्ट्राशी आणखी एक गद्दारी!

1. घोटाळ्यांचा पाऊस

जगातील सर्वोत्तम विमा कंपन्यांपैकी असलेल्या भारतीय सार्वजनिक विमा कंपन्यांचे खाजगीकरण करण्याचा मोदी सरकारचा निर्धार आहे आणि निश्चितपणे त्यादिशेने त्याची वाटचाल सुरू झाली आहे. या कंपन्यांमध्ये भारतीय आयुर्विमा महामंडळ (एलआयसी) आणि चार सामान्य विमा कंपन्या—ओरिएंटल इन्शुरन्स कंपनी, न्यू इंडिया एश्योरंस, युनायटेड इंडिया इन्शुरन्स आणि नॅशनल इन्शुरन्स कंपनी यांचा समावेश आहे. त्याचबरोबर महाकाय विदेशी विमा कंपन्यांना आपल्या भारतीय विमा कंपन्या ताब्यात घेणे शक्य व्हावे म्हणून सरकार कायद्यांमध्ये परिवर्तन ही करत आहे.

वाजपेयी सरकार, 1999: खाजगीकरणाच्या दिशेने पहिले पाऊल

पंतप्रधान अटल बिहारी बाजपेयी यांच्या नेतृत्वाखालील भाजपच्या एनडीए सरकारने 1999 मध्ये विमा क्षेत्राच्या खाजगीकरणाच्या दिशेने पहिले मोठे पाऊल उचलले होते. त्यानी आयुर्विमा आणि सामान्य विमा या दोन्ही क्षेत्रात खाजगी कंपन्यांना प्रवेश करण्याची परवानगी दिली. तसेच, या खाजगी कंपन्यांमध्ये थेट विदेशी गुंतवणुकीला (एफडीआय) 26% पर्यंत गुंतवणूक करण्याची परवानगीही दिली.

मोदी सरकार: खाजगीकरणाचा वाढता वेग

2015 मध्ये, मोदींच्या नेतृत्वाखालील एनडीए सरकारने खाजगी विमा कंपन्यांमधील एफडीआयची मर्यादा 26% वरून 49% पर्यंत वाढवणारे विमा कायदे (दुरुस्ती) विधेयक संसदेत मंजूर करून घेतले.

या उपायांमुळे परदेशी कंपन्यांसह मोठ्या संख्येने खाजगी कंपन्या भारतीय विमा क्षेत्रात प्रवेश करू लागल्या. सध्या, सार्वजनिक क्षेत्रातील विमा कंपन्यांव्यतिरिक्त, 23 खाजगी जीवन विमा कंपन्या आणि 27 सामान्य विमा कंपन्या या उद्योगात आहेत.

त्यानंतर, आपल्या दुसऱ्या कार्यकाळात, मोदी सरकारने परदेशी विमा कंपन्यांना खाजगी भारतीय विमा कंपन्या ताब्यात घेण्याची परवानगी देणारे कायदे मंजूर केले. सार्वजनिक क्षेत्रातील सामान्य विमा कंपन्यांच्या खाजगीकरणाला परवानगी दिली आणि

एलआयसीचे ही हळूहळू खाजगीकरण सुरू केले आहे.

मार्च 2021 मध्ये, मोदी सरकारने 1956 च्या एलआयसी कायद्यात संसदेत सुधारणा मंजूर करून घेतली, ज्यामुळे सरकारला एलआयसी मधील आपल्या भागधारणाचा काही भाग विकण्याची परवानगी मिळाली. त्यांनी हे गुपचूपपणे केले. एलआयसी कायदा 1956 मध्ये संसदेच्या दोन्ही सभागृहांनी संमत केला होता. म्हणूनच, सरकारने यामध्ये सुधारणा करण्यासाठी संसदेत एक स्वतंत्र एलआयसी सुधारणा कायदा सादर केला पाहिजे होता, ज्यामुळे दोन्ही सभागृहांमध्ये या सुधारणांबाबत चर्चा होऊ शकली असती. त्याऐवजी, त्यांनी या दुरुस्त्या संसदेत सादर केलेल्या 2021–22 च्या केंद्रीय अर्थसंकल्पासोबत वित्त विधेयकाचा भाग म्हणून मांडल्या. वित्त विधेयकाला राज्यसभेच्या मंजुरीची आवश्यकता नसते. सरकारने लोकसभेत आपल्या बहुमताचा वापर करून या सुधारणा चर्चा न करता मंजूर करून घेतल्या.[1] या सुधारणा सरकारला पुढील पाच वर्षांमध्ये एलआयसी मधील आपली हिस्सेदारी 75% पर्यंत कमी करण्याची परवानगी देतात, आणि त्यानंतर केंद्र सरकार एलआयसीमध्ये किमान 51% हिस्सेदारी ठेवेल असे निर्दिष्ट करते.

त्याचबरोबर, मार्च 2021 मध्ये संसदेने खाजगी विमा क्षेत्रातील थेट विदेशी गुंतवणुकीची मर्यादा 49% वरून 74% पर्यंत वाढवण्यासाठी 'विमा दुरुस्ती विधेयक 2021' ला मंजूरी दिली. याचा अर्थ खाजगी विमा कंपन्या आता परकीय मालकीच्या आणि परकीय नियंत्रणाखाली असू शकतात, ज्यामुळे परदेशी कंपन्यांना बहुसंख्य संचालक नियुक्त करण्याची, आणि धोरणात्मक निर्णयांवर निर्णायक नियंत्रण ठेवण्याची परवानगी मिळते.

आपल्या 2021 च्या अर्थसंकल्पीय भाषणात, अर्थमंत्री निर्मला सीतारामन यांनी घोषणा केली की सरकार एका सामान्य विमा कंपनीचे खाजगीकरण करणार आहे. ह्या खाजगीकरणासाठी मोदी सरकारने ऑगस्ट 2021 मध्ये, सामान्य विमा व्यवसाय (राष्ट्रीयकरण) कायदा 1972 च्या तरतुदींमध्ये बदल करणारे विधेयक संसदेत मंजूर करून घेतले. हे विधेयक सरकारला सरकारी सामान्य विमा कंपन्यांमधील आपली हिस्सेदारी 51% पेक्षा कमी करून त्याचे खाजगीकरण करण्याची परवानगी देते. (ही दुरुस्ती फक्त सामान्य विमा कंपन्यांना लागू होते, ती एलआयसीला लागू होत नाही.)

भारतीय अर्थव्यवस्थेवर दूरगामी परिणाम करणाऱ्या ह्या सर्व विधेयकांना संसदेत कोणतीही चर्चा न करता मंजूरी देण्यात आली. विरोधी पक्षांनी केलेली जोरदार निदर्शने आणि विमा क्षेत्रातील कर्मचाऱ्यांनी संसदेबाहेर केलेली प्रचंड निदर्शने यांना न जुमानता, सरकारने त्यांना आपल्या बहुमताचा वापर करून संसदेत धक्का मारून मंजूर करून घेतले.

या सुरुवातीच्या पावलांनंतर, 2022 च्या सुरुवातीला, सरकारने देशातील सर्वात मोठी जीवन विमा कंपनी, एलआयसीच्या शेअर्सचा काही भाग विकण्याची प्रक्रिया सुरू केली. परदेशी गुंतवणूकदारांना एलआयसीच्या समभागांमध्ये गुंतवणूक करण्याची परवानगी देण्यासाठी, केंद्रीय मंत्रिमंडळाने फेब्रुवारी 2022 मध्ये देशाच्या एफडीआय धोरणात

दुरुस्ती केली आणि एलआयसीमध्ये स्वयंचलित मार्गाने होणाऱ्या एफडीआयची मर्यादा 20% ठरवली.

एलआयसीकडे 632.50 कोटी शेअर्सचा इक्विटी बेस (समन्याय भांडवल) आहे. सरकारने सुरुवातीला 5% किंवा 31.625 कोटी शेअर्स विकण्याचा निर्णय घेतला होता. पण नंतर, काही अस्पष्ट कारणास्तव—कदाचित रशिया–युक्रेन–नाटो युद्धामुळे जागतिक बाजारात निर्माण झालेल्या गोंधळामुळे—नियोजित निर्गुंतवणूक कमी करून 22.1375 कोटी शेअर्स विकण्याचा निर्णय घेतला, जो एलआयसीच्या इक्विटी बेसचा 3.5% आहे. 4 मे 2022 रोजी शेअर्सची विक्री सुरू झाली आणि 9 मे रोजी बंद झाली. या विक्रीतून सरकारला 20,557 कोटी रुपये मिळाले.[2]

देशातील 'गोदी' मीडियाने या विक्रीचे खूप कौतुक केले. सरकारने एलआयसीच्या समभाग विक्रीचा (IPO – प्रारंभिक सार्वजनिक निर्गम) आकार जरी कमी केला असला, तरीही हा देशाच्या इतिहासातील सर्वात मोठा सार्वजनिक निर्गम ठरला. सरकारने 2022–23 मध्ये निर्गुंतवणुकीतून मिळणारे उत्पन्नाचे लक्ष 65,000 कोटी रुपये ठेवले होते. या विक्रीतून सरकारला याच्या जवळपास एक तृतीयांश उत्पन्न मिळाले.

परंतु कुठेही याचा उल्लेख केला गेला नाही की **हा प्रचंड मोठा घोटाळा आहे.**

घोटाळा 1

1956 साली सरकारने 245 खाजगी विमा कंपन्यांचे राष्ट्रीयीकरण करून एलआयसीची स्थापना केली. एलआयसीच्या स्थापनेच्या वेळी सरकारने 5 कोटी रुपये इक्विटी भांडवल म्हणून गुंतवले. तेव्हापासून, सरकारच्या या सुरुवातीच्या गुंतवणुकीव्यतिरिक्त, एलआयसीच्या कामकाजासाठी आणि विस्तारासाठी उर्वरित सर्व पैसे पॉलिसीधारकांनी प्रदान केलेल्या निधीतून आले आहेत; सरकारने तिच्या कामकाजासाठी एक अतिरिक्त पैसाही दिला नाही. पूर्वीच्या खाजगी विमा कंपन्यांना ताब्यात घेताना त्यांना दिलेली भरपाई देखील पॉलिसीधारकांनी प्रदान केलेल्या निधीतून दिली होती, सरकारद्वारे नाही.

एलआयसीने आपल्या पॉलिसीधारकांच्या निधीचे इतके उत्कृष्ट व्यवस्थापन केले आहे की आज तिचा जीवन निधी (लाईफ फंड) 38 लाख कोटी रुपयांपर्यंत वाढला आहे.[3]

एलआयसी ही वित्तीय जगतातील एक अद्वितीय कंपनी आहे—अशा प्रकारची कोणतीही कंपनी जगात अस्तित्वात नाही. एलआयसीने स्थापनेपासून, 2021 मध्ये संसदेत एलआयसी सुधारणा कायदा मंजूर होईपर्यंत, सहकारी संस्था किंवा परस्पर कंपनीसारखे कार्य केले (जरी तिला औपचारिक किंवा कायदेशीररित्या असे संबोधले गेले नसले तरी). कंपनीचे सदस्य म्हणजे तिचे पॉलिसीधारक होते. सहभागी पॉलिसीधारकांनी एलआयसीच्या विस्तारासाठी निधी दिला. त्यांनी गैर-सहभागी पॉलिसीमधून झालेल्या नफ्यात वाटा घेतला, आणि जर गैर-सहभागी पॉलिसीमध्ये तोटा झाला, तर तोटाही वाटून घेतला. अशा प्रकारे पॉलिसीधारक खरे भागधारक होते. म्हणूनच, एलआयसीने आपला

95% नफा पॉलिसीधारकांना वितरित केला आणि केवळ 5% नफा सरकारला दिला (जो स्थापनेच्या वेळी त्यांनी केलेल्या भांडवली गुंतवणुकीच्या मोबदल्यात होता). एलआयसीच्या नफ्यातून कोणत्याही बाह्य संस्थेला वाटा मिळाला नाही.[4]

अर्थात, हे खरे आहे की एलआयसीने जारी केलेल्या लाखो पॉलिसींपैकी प्रत्येक पॉलिसीला सरकारची हमी असते. परंतु एलआयसीची कामगिरी इतकी चांगली राहिली आहे की कधीही त्या हमीचा आधार घ्यावा लागलेला नाही.

गेल्या 65 वर्षांत, आपल्या उत्कृष्ट कामगिरीमुळे, एलआयसीच्या पॉलिसीधारकांची संख्या 40 कोटींपर्यंत पोहोचली आहे—देशाच्या लोकसंख्येच्या एक तृतीयांश. 31 मार्च 2022 पर्यंत, तिच्या व्यवस्थापनाखालील मालमत्ता तब्बल 40.85 लाख कोटी रुपये इतकी होती; आणि 2021–22 या वर्षासाठी तिचे एकूण उत्पन्न 7.21 लाख कोटी रुपये होते.[5] केवळ 5 कोटी रुपयांच्या प्रारंभिक भांडवली गुंतवणुकीवर एलआयसीने सरकारला आतापर्यंत 28,695 कोटी रुपयांचा एकूण लाभांश दिला आहे![6] जगात कदाचित एलआयसीसारखी कोणतीही कॉर्पोरेशन नाही—जी स्वतःसाठी कोणताही नफा कमावत नाही, तरीही तिचा वित्तीय क्षेत्रात इतक्या व्यापक प्रमाणावर व्यवहार आहे.

वरील वर्णनावरून हे स्पष्ट होते की, सरकारला एलआयसीचे मालक मानता येणार नाही; एलआयसी तिच्या पॉलिसीधारकांची आहे, तेच तिचे खरे भागधारक आहेत. मालकीमध्ये सरकारचा वाटा फारतर 5% मानला जाऊ शकतो—कारण 1956 मध्ये 5 कोटी रुपयांच्या प्रारंभिक भांडवली गुंतवणुकीशिवाय सरकारने कधीही एलआयसीमध्ये कोणतीही गुंतवणूक केली नाही. एलआयसीची संपूर्ण वाढ आणि विस्तार पॉलिसीधारकांच्या पैशातूनच झाला आहे. जेव्हा भारतीय विमा नियामक प्राधिकरणाने विमा कंपन्यांसाठी इक्विटीमध्ये 100 कोटी रुपयांपर्यंत वाढ करण्याचे आदेश दिले, तेव्हा देखील एलआयसीने हा निधी अंतर्गत संसाधनांमधून उभारला.[7]

असे असूनही, 2021 मध्ये सरकारने स्वतःला एलआयसीचा मालक असल्याचे जाहीर केले आणि संसदेत दबाव टाकून एलआयसी कायद्यात दुरुस्ती मंजूर करण्यास भाग पाडले, ज्यामुळे पॉलिसीधारकांना कंपनीवरील त्यांचा मालकी हक्क गमवावा लागला. त्यानंतर सरकारने जाहीर केले की त्यांच्या आर्थिक गरजा पूर्ण करण्यासाठी ते एलआयसीचा काही हिस्सा विकणार आहेत, अगदी परदेशी गुंतवणूकदारांनाही.

एलआयसी ही देशातील रेल्वे नंतरची सर्वात मोठी रिअल इस्टेट मालक आहे, जिची मालमत्ता भारतातील जवळपास प्रत्येक शहरामध्ये आहे. एलआयसीच्या मालमत्तेची सध्याची किंमत प्रचंड असून, ती अनेक लाख कोटी रुपयांच्या घरात आहे. या मालमत्तांची खरेदी करण्यासाठीचे भांडवल पूर्णपणे पॉलिसीधारकांकडून आले आहे. आता सरकार एलआयसीचे 3.5% शेअर्स खाजगी व्यक्तींना विकत आहे, ज्यामुळे हे नवे खरेदीदार या प्रचंड मालमत्तांवर हक्क सांगू शकतात, जी मिळवण्यासाठी त्यांचे किंवा सरकारचे काहीही योगदान नाही.

घोटाळा 2

जीवन विमा पॉलिसी प्रामुख्याने सहभागी (Participatory) किंवा गैर-सहभागी (Non-Participatory) स्वरूपाच्या असतात. गैर-सहभागी पॉलिसीमध्ये, तुम्हाला फक्त तेच मिळते ज्यासाठी तुम्ही विमा काढला आहे. यात दोन खर्च सामील आहेत—प्रीमियमचा एक भाग विमा कंपनीने घेतलेल्या जोखमीसाठी असतो आणि दुसरा भाग पॉलिसीचे व्यवस्थापन करण्यासाठी (उदा. कार्यालयीन खर्च, कर्मचाऱ्यांचे वेतन) असतो. सहभागी पॉलिसीमध्ये, पॉलिसीधारक खर्चाच्या या दोन घटकांपेक्षा अतिरिक्त प्रीमियम भरतो आणि अशा प्रकारे विमा कंपनीला तिच्या गुंतवणुकीसाठी अतिरिक्त निधी प्रदान करतो. त्या बदल्यात, पॉलिसीधारकाला बोनसच्या रूपात कंपनीच्या नफ्यातील हिस्सा मिळतो (म्हणूनच यात काही प्रमाणात जोखीम असते, कारण नफा निश्चित नसतो)—हे कंपन्यांनी शेअर्सवर दिलेल्या लाभांशासारखेच आहे.

सर्व विमा कंपन्यांप्रमाणेच, एलआयसी देखील पॉलिसीधारकांकडून भरलेल्या प्रीमियम पैशांची पुनर्गुंतवणूक करते. 2021 मध्ये एलआयसी कायद्यातील सुधारणा होण्यापूर्वी या गुंतवणुकीतून मिळणारा नफा एकाच फंडात ठेवला जात होता, जो “लाईफ फंड” म्हणून ओळखला जात असे. यात गैर-सहभागी पॉलिसीमधून होणारा नफाही समाविष्ट होता. उत्पन्नातून मिळालेला अधिशेष (surplus) पॉलिसीधारकांना (बोनसच्या स्वरूपात) आणि भागधारकांना म्हणजेच सरकारला (लाभांशाच्या स्वरूपात) 95:5 या प्रमाणात विभागला जात होता. अशाप्रकारे, सहभागी पॉलिसीधारकांना गैर-सहभागी पॉलिसींमधून होणाऱ्या नफ्यातूनही हिस्सा मिळत होता. यामागील तर्क असा होता की सहभागी पॉलिसीधारक गैर-सहभागी पॉलिसीमधून होणाऱ्या तोट्याचा धोका सहन करत होते.

2021 च्या एलआयसी सुधारणा कायद्यानुसार, लाईफ फंडाचे विभाजन सहभागी आणि गैर-सहभागी निधीमध्ये करणे आवश्यक झाले. हे विभाजन पॉलिसींच्या स्वरूपावर आधारित होते. या दुरुस्तीनुसार, सप्टेंबर 2021 मध्ये, एलआयसीच्या बोर्डाने लाइफ फंडाचे विभाजन करण्यास मान्यता दिली, ज्याचा एकत्रित निधी तेव्हा 36 लाख कोटी रुपये होते. सप्टेंबर 2021 मध्ये, विभाजनानंतर, गैर-सहभागी पॉलिसीधारकांचा निधी 11.37 लाख कोटी रुपये होता, जो एकूण निधीच्या अंदाजे एक तृतीयांश होता. सुधारणा कायद्याप्रमाणे, यापुढे गैर-सहभागी धोरणांमुळे होणारा नफा सहभागी पॉलिसीधारकांसोबत सामायिक केला जाणार नाही. तो पूर्णपणे भागधारकांना हस्तांतरित केला जाईल, ज्यामध्ये आयपीओनंतरचे नवीन भागधारकही समाविष्ट असतील. सहभागी व्यवसायातील नफा पॉलिसीधारक आणि भागधारक यांच्यात वाटून घेणे सुरू राहील. पण आधी हे वितरण 95:5 च्या प्रमाणात होते, आता दुरुस्ती नंतर, पॉलिसीधारकांचा नफ्यातील हिस्सा 2025 पासून कमी होऊन 90% पर्यंत घसरणार आहे.[8]

एका झटक्यात, सरकारने पॉलिसीधारकांना एलआयसीमधील त्यांच्या गुंतवणुकीतून मिळणाऱ्या कमाईचा एक मोठा हिस्सा हिरावून घेतला आहे आणि तो स्वतःकडे (भागधारक म्हणून) आणि नव्या शेअरधारकांकडे हस्तांतरित केला आहे—ज्यांनी एलआयसीच्या लाईफ फंडाच्या प्रचंड वाढीसाठी एक पैशाचेही योगदान दिलेले नाही.

आयपीओनंतर, एलआयसीच्या व्यवस्थापकीय संचालकांनी घोषणा केली की एलआयसी आपल्या पोर्टफोलिओमध्ये गैर-सहभागी पॉलिसींचा हिस्सा वाढवणार आहे.[9] याचा स्पष्टपणे असा अर्थ होतो की येणारी वर्षे एलआयसीचे संपूर्ण लक्ष तिच्या पॉलिसीधारकांऐवजी भागधारकांना परतावा वाढविण्यावर असणार आहे.

माध्यमांच्या अहवालांवरून असा अंदाज लावता येतो की मोदी सरकार हे सर्व आंतरराष्ट्रीय गुंतवणूकदारांच्या सांगण्यावरून करत आहे[10]—स्पष्ट आहे की आंतरराष्ट्रीय विमा कंपन्यांद्वारे एलआयसीचे अधिग्रहण करण्यासाठी मैदान तयार केले जात आहे.

घोटाळा 3

एखाद्या कंपनीचे शेअर्स विकण्यासाठी, त्यांची किंमत ठरवावी लागते, ज्यासाठी कंपनीचे मूल्यांकन करणे आवश्यक असते.

एलआयसीचे योग्य मूल्यमापन करण्यासाठी, काही महत्त्वाच्या बाबी लक्षात घेणे आवश्यक आहे. एलआयसी ही रेल्वेनंतर देशातील दुसरी सर्वात मोठी रिअल इस्टेट मालमत्ता धारक संस्था आहे आणि तिच्या मालमत्तांचा विस्तार केवळ भारतीय महानगरांमध्ये आणि मोठ्या शहरांमध्येच नव्हे, तर देशाच्या कानाकोपऱ्यातही आहे. या मालमत्तांची किंमतच अनेक लाख कोटी रुपयांच्या घरात जाईल. एलआयसीच्या भारतात आणि परदेशात अनेक उपकंपन्या आहेत. एलआयसीचे देशातील जीवन विमा बाजारावर प्रचंड वर्चस्व आहे—पॉलिसींच्या बाबतीत तिच्याकडे तीन-चतुर्थांश बाजारपेठ आहे, तर प्रीमियम उत्पन्नाच्या बाबतीत, सुमारे दोन-तृतीयांश बाजारपेठ आहे. एलआयसीचे ब्रँड मूल्य प्रचंड आहे, कारण ती भारतातील सर्वात लोकप्रिय आणि प्रसिद्ध विमा ब्रँड आहे. एलआयसीच्या व्यवस्थापनाखालील मालमत्तांची (Assets Under Management किंवा AUM) एकूण रक्कम भारतातील सर्व खाजगी विमा कंपन्यांच्या एकूण AUM पेक्षा जास्त आहे; इतकेच नव्हे, तर ती भारतातील संपूर्ण म्युच्युअल फंड उद्योगाच्या AUM पेक्षाही जास्त आहेत. गेल्या सहा दशकांतील तिचा कामगिरीचा इतिहास निर्दोष आहे. त्यामुळे, एलआयसीच्या खऱ्या मूल्याचा अंदाज लावणे कठीण असले तरी, एलआयसीच्या समकक्ष असलेल्या एसबीआय लाइफ (SBI Life) आणि एचडीएफसी लाइफच्या (HDFC Life) आयपीओ किमतींशी तुलना केल्यास असे दिसून येते की सरकारने एलआयसीच्या शेअरचे मूल्य किमान रु. 3,216 ते रु. 3,386 दरम्यान ठेवायला हवे होते.[11] खरं तर, या दोन्ही जीवन विमा कंपन्या एलआयसीच्या तुलनेत खूप लहान असल्यामुळे, एलआयसीच्या शेअर्सची किंमत यापेक्षा लक्षणीयरीत्या जास्त असायला हवी होती.

एलआयसीकडे 632.50 कोटी शेअर्सचा इक्विटी बेस असल्याने, तिचे एकूण मूल्य किमान 22 लाख कोटी रुपये, किंवा त्याहून अधिक असायला हवे होते. माध्यमांच्या अहवालांनुसार सुद्धा सरकार एलआयसीचे मूल्यांकन 22 लाख कोटी रुपये ठेवण्याचा विचार करत होते.[12]

मात्र, आंतरराष्ट्रीय गुंतवणूकदारांच्या सततच्या दबावामुळे,[13] कमकुवत मोदी सरकारने एलआयसीचे मूल्यांकन या रकमेच्या एक-तृतीयांशहून कमी म्हणजे 5.94 लाख कोटीं रुपयांवर आणले—ही रक्कम कदाचित एलआयसीच्या जमीन मालमत्तांच्या मूल्यापेक्षाही कमी आहे. सरकारने प्रत्येक शेअरची किंमत फक्त 938 रुपये ठेवली, ज्यामुळे सरकारला 3.5% शेअर्सच्या विक्रीतून फक्त रु. 20,765 कोटी मिळाले.[14] जर आपण क्षणभर या खाजगीकरणाच्या प्रक्रियेच्या (ज्याची आपण खाली चर्चा करू) मूर्खपणाकडे दुर्लक्ष केले, तरीही सरकारी तिजोरीला होणारे गर्भित नुकसान किमान रु. 55,000 कोटींच्या घरात आहे.

पण सर्वात मोठा घोटाळा म्हणजे खाजगीकरणाची ही प्रक्रियाच आहे. याचे परिणाम केवळ एलआयसीच्या कोट्यवधी पॉलिसीधारकांसाठी विनाशकारी ठरणार नाहीत, तर भारतीय अर्थव्यवस्थेवरही त्याचा विपरीत परिणाम होणार आहे. कसे ते पाहू.

2. राष्ट्रीयीकरण का?

विमा व्यवसाय: फसवणुकीची प्रचंड शक्यता

विमा हा अतिशय जोखमीचा व्यवसाय आहे. विमाधारक (पॉलिसीधारक) विमा कंपनीला एक आगाऊ रक्कम भरतो (ज्याला प्रीमियम म्हणतात); त्याच्या बदल्यात कंपनीने एक वचन दिलेले असते की भविष्यातील काही घटना (जसे की अपघात, आग, चोरी किंवा आजारपण, किंवा मृत्यूनंतर आश्रितांसाठी आर्थिक सहाय्य), ज्याचे घडणे अनिश्चित आहे, संपूर्ण किंवा अंशतः खर्चाची भरपाई कंपनी करेल. विमाकर्ता हा निधी अशा गुंतवणुकीमध्ये गुंतवतो जे पुरेसे परतावा देतात ज्यामुळे ती घटना प्रत्यक्षात घडल्यास आणि विमाधारक व्यक्तीने दावा दाखल केल्यास पुरेशा निधीची उपलब्धता सुनिश्चित होते.

येथे मोठ्या प्रमाणावर जोखीम आहे. विमा कंपनीला किती विमाधारक दावे दाखल करतील याचा अंदाज लावावा लागतो आणि पॉलिसीची किंमत अशा प्रकारे ठरवावी लागते की गोळा केलेल्या आणि गुंतवलेल्या रकमेतून दावे पूर्ण करण्यासाठी पुरेसा परतावा मिळेल. विमा कंपनी दाव्यांच्या संभाव्यतेला कमी लेखू शकते, किंवा ते चुकीच्या गुंतवणुकीची निवड करू शकतात—उदाहरणार्थ, जास्त परताव्याचे आश्वासन देणाऱ्या पण अधिक जोखमीच्या साधनांमध्ये गुंतवणूक करणे, जसे की शेअर्स किंवा डेरिव्हेटिव्हज.

दोन्ही बाबतीत, तिचे मोठे नुकसान होऊ शकते.

आणखी एक शक्यता आहे. विमा हे विमा कंपनीने भविष्यातील एखाद्या घटनेच्या खर्च भरण्याचे केवळ एक वचन असल्यामुळे, विमा व्यवसाय फसवणूक आणि गैरव्यवहारास बळी पडतो. छोट्या इक्विटी बेसवर प्रचंड प्रमाणात निधी उभारला जाऊ शकतो, आणि नंतर विमा कंपनी दिवाळखोरी घोषित करून गायब होऊ शकते. यामुळे विमा क्षेत्रात गुंतवणूक करण्यास कुटिल आणि बेईमान कंपन्या उत्सुक असतात.

आणि म्हणून, राष्ट्रीयीकरण

सार्वजनिक क्षेत्रात एलआयसीची स्थापना करण्याचे नेमके हेच कारण आहे.

स्वातंत्र्याच्या वेळी, भारतातील विमा उद्योग पूर्णपणे खाजगी क्षेत्रात होता. मात्र, खाजगी विमा कंपन्या असंख्य गैरप्रकार आणि अगदी सर्रास फसवणूक करत होत्या. कंपन्या दिवाळखोरी जाहीर करून गायब होत, ज्यामुळे लाखो पॉलिसीधारक आपल्या जीवनभराची कष्टाने कमावलेली बचत गमावत होते. बहुतेक मोठ्या खाजगी विमा कंपन्यांवर भारतातील बड्या व्यावसायिक घराण्यांचे नियंत्रण होते; यामध्ये काही प्रसिद्ध उद्योगपतींचा समावेश होता—बिरला, टाटा, सिंघानिया आणि दालमिया—आणि ते अनेकदा पॉलिसीधारकांकडून उभारलेले संसाधन इतर उद्योगांमध्ये वळवायचे. लुटीचे प्रमाण इतके जास्त होते की 1945–55 च्या दशकात तब्बल 25 आयुर्विमा कंपन्यांनी दिवाळखोरी जाहीर केली, आणि आणखी 25 कंपन्यांनी आपली संसाधने इतकी वाया घालवली की त्यांच्या व्यवसायाला इतर कंपन्यांकडे हस्तांतरित करावे लागले, ज्यामुळे पॉलिसीधारकांना नुकसान सहन करावे लागले.[15]

या फसवणुकीला आळा घालण्यात कायदे पूर्णपणे अयशस्वी ठरले होते. कायद्याचे चातुर्याने उल्लंघन करून पॉलिसीधारकांची फसवणूक करणाऱ्या खाजगी विमा कंपन्यांच्या कल्पकतेवर भाष्य करताना तत्कालीन अर्थमंत्री सी.डी. देशमुख यांनी 3 मार्च 1956 रोजी संसदेत खालील निरीक्षण केले.

> कितीही नियंत्रण असो, फसवणूक रोखू शकत नाही. कौटिल्यच्या काळात फसवणुकीचे 42 मार्ग होते, त्यांची संख्या आजकाल गगनचुंबी आकड्यांवर पोहोचली आहे.

ते पुढे म्हणाले की फसवणूक आढळली तरीही, “फसवणूक शोधणे आणि दोषींना शिक्षा करणे एवढेच केले जाऊ शकते. पण अर्थातच पॉलिसीधारकाला यामुळे फारसा दिलासा मिळत नाही.”[16]

जानेवारी 1956 मध्ये सेठ रामकृष्ण दालमिया यांच्या मालकीच्या भारत इन्शुरन्स कंपनीत 2 कोटी 75 लाख रुपयांची मोठी फसवणूक उघडकीस आली.[17] या घटनेने सरकारचा संयम सुटला. नेहरू सरकारने खाजगी विमा कंपन्या ताब्यात घेऊन विमा

क्षेत्राचे राष्ट्रीयीकरण करण्याचा निर्णय घेतला. 245 भारतीय आणि परदेशी कंपन्या ताब्यात घेण्यात आल्या आणि त्यांचे एकत्रीकरण करून एलआयसीची स्थापना केली गेली. नंतर 1971–72 मध्ये, सामान्य विम्याचे राष्ट्रीयीकरण करण्यात आले: चार सार्वजनिक क्षेत्रातील सामान्य विमा कंपन्यांनी 107 खाजगी कंपन्यांचा व्यवसाय ताब्यात घेतला, आणि जनरल इन्शुरन्स कंपनी (GIC) त्यांची होल्डिंग कंपनी म्हणून स्थापना करण्यात आली.

एलआयसी कडून अपेक्षा

विम्याचे राष्ट्रीयीकरण करण्याच्या सरकारी निर्णयाचे औचित्य साधून आणि एलआयसीकडून सरकारच्या अपेक्षांची रूपरेषा सांगताना तत्कालीन अर्थमंत्री सी.डी. देशमुख यांनी 29 फेब्रुवारी 1956 रोजी संसदेत सांगितले:

> विमा ही एक अत्यावश्यक सामाजिक सेवा आहे जी एका कल्याणकारी राज्याने आपल्या लोकांसाठी उपलब्ध करून दिली पाहिजे, आणि जेव्हा इतर कोणत्याही मार्गाने ती सेवा पुरवली जाऊ शकत नाही तेव्हा राज्याने ती प्रदान करण्याची जबाबदारी स्वीकारली पाहिजे.... राष्ट्रीयकरणामुळे नफा कमावण्याचा उद्देश नष्ट झाला आहे, आणि सेवेची कार्यक्षमता हा एकमेव निकष बनला आहे. त्यामुळे, आता विम्याचा संदेश शक्य तितक्या व्यापक प्रमाणावर पसरवणे शक्य होईल, आणि अधिक प्रगत शहरी भागांपलीकडे जाऊन, आतापर्यंत दुर्लक्षित असलेल्या ग्रामीण भागांपर्यंत पोहोचवता येईल.

त्याच भाषणात चांगल्या प्रकारे चालवल्या जाणाऱ्या विमा कंपनीकडून सरकारला काय अपेक्षित आहे हे स्पष्ट करताना ते म्हणाले:

> प्रथम, (विमा) व्यवसाय अत्यंत काटकसरीने चालवला गेला पाहिजे आणि पैसे पॉलिसीधारकांचे आहेत याची पूर्ण जाणीव ठेवून केला पाहिजे. प्रिमियम कडक विमा-शास्त्राच्या गणनांद्वारे अनुमानित केलेल्या रकमेपेक्षा जास्त नसावे. फंड अशा प्रकारे गुंतवला पाहिजे की पॉलिसीधारकांना शक्य तितका जास्त परतावा मिळावा आणि त्याच वेळी भांडवलाची सुरक्षा सुनिश्चित केली जावी. तिने आपल्या पॉलिसीधारकाला तत्पर आणि कार्यक्षम सेवा प्रदान केली पाहिजे आणि तिच्या सेवेद्वारे विमा व्यापकपणे लोकप्रिय झाला पाहिजे. अखेरीस, व्यवस्थापन विश्वस्ततेच्या भावनेने चालवले पाहिजे.[18]

राष्ट्रीय प्राधान्यांनुसार पायाभूत सुविधा आणि सामाजिक गुंतवणुकीच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी विमा हा देशांतर्गत बचती एकत्रित करण्याचा एक प्रभावी मार्ग आहे. विमा उद्योगाचे राष्ट्रीयीकरण करण्यामागील हे एक महत्त्वाचे कारण होते. 19 जानेवारी 1956

रोजी राष्ट्राला दिलेल्या रेडिओ प्रसारणात अर्थमंत्री सी.डी. देशमुख म्हणाले:

> जीवन विम्याचे राष्ट्रीयीकरण हे लोकांच्या बचतीचे अधिक प्रभावीरीत्या एकत्रीकरण करण्याच्या दिशेने टाकलेले एक पाऊल आहे. हे एक सत्य आहे जे अधोरेखित करणे आवश्यक आहे, की देशाची बचत ही त्याच्या आर्थिक विकासाची मुख्य प्रेरक असते.[19]

'कल्याणकारी राज्यास प्रोत्साहन', 'आतापर्यंत उपेक्षित असलेल्या ग्रामीण भागात विम्याचा संदेश पोहोचवणे', 'विश्वस्तता', 'नफ्याचा हेतू काढून टाकणे आणि पॉलिसीधारकांना जास्तीत जास्त उत्पन्न मिळवून देणे', 'राष्ट्राच्या विकासासाठी लोकांच्या बचतींचे प्रभावी एकत्रीकरण'—एलआयसी कायदा (LIC Act) तयार करण्याचा प्राथमिक आधार ह्याच संकल्पना होत्या. 1956 मध्ये एलआयसी कायद्याला मंजुरी देताना संसदेने या विचारांचे समर्थन केले होते.

एलआयसीची उत्कृष्ट कामगिरी

एलआयसीने तिच्यावर ठेवलेल्या विश्वासाला पूर्णपणे न्याय दिला आहे. गेल्या सुमारे सात दशकांमध्ये, एलआयसी देशातील जवळजवळ प्रत्येक कुटुंबापर्यंत, विशेषतः ग्रामीण, उपेक्षित आणि समाजातील दुर्बल घटकांपर्यंत पोहोचली आहे. भारतात 24.8 कोटी कुटुंबे आहेत, तर एलआयसी कडे सुमारे 40 कोटी पॉलिसीधारक आहेत, ज्यापैकी 30 कोटींनी वैयक्तिक पॉलिसी घेतल्या आहेत तर उर्वरितांनी ग्रुप विमा पॉलिसी घेतल्या आहेत.[20]

एलआयसीने ग्रामीण भागात आपल्या कार्याचा विस्तार करण्यासाठी जोरदार प्रयत्न केले आहेत. तिचे ग्रामीण भागात शाखांचे एक मजबूत जाळे आहे आणि आज त्यांच्या एकूण व्यवसायापैकी सुमारे 20% व्यवसाय या भागांतून मिळवला जातो.[21] 2020–21 या वित्तीय वर्षात, ग्रामीण भागातील नवीन व्यवसायाचा पॉलिसींमध्ये 21.4% हिस्सा होता आणि एकूण सम एश्योर्डमध्ये (Sum Assured)[22] 15.7% वाटा होता[23] (याबद्दल अधिक माहिती खाली आहे).

1956 मध्ये स्थापना झाल्यापासून, एलआयसीद्वारे व्यवस्थापित केलेल्या पॉलिसीधारकांच्या निधीची एकूण रक्कम गगनाला भिडली आहे (पहा तक्ता 1).[24]

तक्ता 1: एलआयसीचे प्रीमियम उत्पन्न आणि लाइफ फंड, 1957 आणि 2022

	1957	*2022*
प्रीमियम उत्पन्न	रु. 89 कोटी	रु. 4.27 लाख कोटी
लाइफ फंड*	रु. 448 कोटी	रु. 37.36 लाख कोटी

** प्रीमियम आणि व्याजाच्या कमाईची एकूण रक्कम, त्यातून व्यवस्थापन खर्च आणि दावे वजा करून*

5 कोटी रुपयांची इक्विटी गुंतवणूक आणि 448 कोटी रुपयांच्या लाइफ फंडापासून

सुरुवात करून, आज एलआयसीकडे 40 लाख कोटी रुपयांची मालमत्ता व्यवस्थापनाखाली आहे, तिची अर्थव्यवस्थेतील गुंतवणूक 36 लाख कोटी रुपयांहून अधिक आहे आणि त्याचा लाइफ फंड 37 लाख कोटी रुपयांवर पोहोचला आहे—खरोखरच थक्क करणारी आकडेवारी.[25]

एलआयसी लोकांची बचत प्रभावीपणे संकलित करण्यात अत्यंत यशस्वी ठरली आहे हे स्पष्ट आहे. आणि हा निधी राष्ट्रीय विकासाच्या प्राधान्यक्रमांची पूर्तता करण्यासाठी मार्गस्थ केला आहे. एलआयसीने सरकारी रोखे, पायाभूत सुविधा प्रकल्प आणि समाजाभिमुख योजनांमध्ये मोठ्या प्रमाणावर गुंतवणूक केली आहे. पायाभूत सुविधा आणि सामाजिक क्षेत्रातील त्यांच्या गुंतवणुकीत पुढील क्षेत्रांचा समावेश आहे: वीज निर्मिती व प्रसारण प्रकल्प; गृहनिर्माण क्षेत्र; पाणी पुरवठा व सांडपाणी प्रकल्प; तसेच रस्ते, पूल, रस्ते वाहतूक आणि रेल्वे यांचा विकास. यापैकी अनेक योजनांना बाजारभावापेक्षा कमी दराने निधी देण्यात आला आहे.[26]

2016 मध्ये, मोदी सरकारने एलआयसीकडून रेल्वेने जारी केलेल्या बाँड्समध्ये सदस्यता घेऊन, पाच वर्षांच्या कालावधीत, म्हणजे 2020 पर्यंत, रेल्वेमध्ये 1.5 लाख कोटी रुपयांची गुंतवणूक करण्याची वचनबद्धता घेतली. एलआयसीने कर्जबाजारात अडकलेल्या वीज वितरण कंपन्यांना बाहेर काढण्यासाठी राज्य सरकारांनी जारी केलेल्या उज्ज्वल डिस्कॉम ॲश्युरन्स योजने अंतर्गत (UDAY) 4,200 कोटी रुपयांचे बॉण्ड्स देखील खरेदी केले (ही योजना केंद्र सरकारने सुरू केली होती). तसेच, केंद्राने एलआयसीला राष्ट्रीय गुंतवणूक आणि पायाभूत सुविधा निधी (NIIF) मध्ये 4,000 कोटी रुपयांची गुंतवणूक करण्यासाठी प्रवृत्त केले—हा निधी भारताच्या पायाभूत गरजांसाठी तयार करण्यात आलेला एक अर्ध-सार्वभौम निधी आहे.[27]

लोकांच्या बचतीचे संकलन करण्यात एलआयसीच्या या मोठ्या यशाचे कारण म्हणजे त्याचे सार्वजनिक क्षेत्रातील स्वरूप. एलआयसीने लोकांच्या जमा झालेल्या बचतीच्या कोणत्याही प्रकारचा अपहार केला नाही. तत्कालीन अर्थमंत्री सी.डी. देशमुख आणि पंतप्रधान जवाहरलाल नेहरू यांनी खाजगी विमा कंपन्यांचे राष्ट्रीयीकरण करून एलआयसी स्थापन करताना जो विश्वास व्यक्त केला होता, त्याला तिने पूर्णपणे न्याय दिला आहे. तिने नफा कमावण्याच्या उद्देशाचा त्याग केला, प्रीमियम शक्य तितके कमी ठेवले, पॉलिसीधारकांना जास्तीत जास्त उत्पन्न मिळवून देण्याचा प्रयत्न केला, राष्ट्रीय विकासासाठी लोकांची बचत मोठ्या प्रमाणात संकलित केली, तिच्याकडील जमा निधी सुरक्षितपणे आणि राष्ट्रीय प्राधान्यांनुसार गुंतवला आणि पॉलिसीधारकांना त्वरित आणि कार्यक्षम सेवा प्रदान केली.

विमा कंपनीची विश्वासार्हता मोजण्याचा एक उत्तम मार्ग म्हणजे तिची दाव्यांच्या पूर्ततेची नोंद. 2020–21 साठी एलआयसीचा दावा पूर्ततेचा दर अविश्वसनीय 98.62% होता, जो जगातील सर्वोत्तमांपैकी एक आहे.[28] जगाचा सरासरी आकडा 40% इतका

खालावलेला आहे. जगातील सर्वात मोठी विमा कंपनी प्रुडेंशियलने देखील केवळ 45% दावे निकाली काढले आहेत.[29] हा आणखी एक पुरावा आहे की एलआयसीने नेहमीच आपल्या कार्यप्रणालीमध्ये पॉलिसीधारकांच्या हिताला सर्वोच्च प्राधान्य दिले आहे.

याच सर्व कारणांमुळे कोट्यवधी लोकांनी एलआयसीवर विश्वास ठेवला आहे आणि जीवन विमा पॉलिसी काढल्या आहेत, ज्यामुळे एलआयसी ही देशातील सर्वात मौल्यवान ब्रँड्सपैकी एक बनली आहे.

खाजगी विमा बद्दल मिथक

मोदी सरकार असा दावा करत आहे की सार्वजनिक क्षेत्रातील विमा कंपन्यांमध्ये खाजगी सहभाग वाढवण्यासाठी केलेल्या उपाययोजनांमुळे विमा क्षेत्रात भांडवली गुंतवणूक वाढेल, विम्याला उपेक्षित भागात प्रवेश करण्यास मदत होईल आणि विमा प्रवेश वाढेल, विमा कंपन्यांचे प्रशासन आणि उत्तरदायित्व सुधारेल, पारदर्शकता सुधारेल, पॉलिसीधारकांचे हित अधिक चांगल्या प्रकारे सुरक्षित होईल आणि त्यामुळे अर्थव्यवस्थेचा विकास वेगाने होईल.

कॉर्पोरेट प्रमुख आणि चापलूस बुद्धीजीवी 'गोदी' मीडिया हे दावे वारंवार करत आहे.[30]

एलआयसीच्या चकित करणाऱ्या कामगिरीबद्दल वर दिलेली तथ्ये हे स्पष्ट करतात की विमा क्षेत्राच्या खाजगीकरणाच्या फायद्यांबद्दल केले जाणारे बहुतेक दावे—जसे की पारदर्शकता आणि जबाबदारी सुधारेल आणि पॉलिसीधारकांचे हित अधिक चांगल्या प्रकारे सुरक्षित ठेवले जाईल—खोटे आहेत. विमा क्षेत्राचे खाजगीकरण नुकतेच सुरू झाले आहे आणि आधीच पॉलिसीधारकांना नफ्यातील महत्त्वपूर्ण भागापासून वंचित ठेवले गेले आहे, जो 'नवीन भागधारकांच्या' खिशात हस्तांतरित केला गेला आहे.

पॉलिसीधारकांना जास्तीत जास्त परतावा मिळवून देण्याचे एलआयसीचे प्रयत्न आणखी एका मापदंडात दिसून येतात: विमा नियामक व विकास प्राधिकरणाच्या (IRDAI) 2021–22 च्या वार्षिक अहवालात असे नमूद केले आहे की, एलआयसीच्या एकूण लेखांकित प्रीमियम उत्पन्नाच्या तुलनेत तिचा व्यवस्थापन खर्च (operating expenses) केवळ 9.1% होता, तर खाजगी जीवन विमा कंपन्यांचे हेच प्रमाण 14.4% इतके लक्षणीयरित्या जास्त होते.[31]

खाजगीकरणामुळे विमा व्यवसायात भांडवलाच्या ओघात वाढ होईल हा युक्तिवाद देखील चुकीचा आहे. एलआयसी लोकांच्या बचतीला संकलित करण्यात प्रचंड यशस्वी ठरली आहेच, शिवाय ती दरवर्षी 4 ते 5 लाख कोटी रुपयांचा गुंतवणुकीयोग्य अधिशेष देखील निर्माण करते. म्हणून तिला व्यवसाय वाढवण्यासाठी भांडवल बाजारातून निधी उभारण्याची गरज नाही.[32]

परंतु एक दावा आहे ज्यावर चर्चा करणे आवश्यक आहे—की खाजगीकरणामुळे विमा प्रवेश (insurance penetration) वाढेल आणि लोकांच्या बचतीचे जास्त प्रमाणात

संकलन होईल. हा एक असा दावा आहे जो अर्थमंत्र्यांपासून ते एलआयसीच्या खाजगीकरणाचे समर्थन करणाऱ्या प्रत्येक मुख्य प्रवाहातील बुद्धिजीवी/ अर्थशास्त्रज्ञापर्यंत सर्वांनीच केला आहे. आपण आता या दाव्याचेही परीक्षण करूया.

खाजगीकरणामुळे विमा प्रवेश सुधारेल का?

विमा प्रवेशाची व्याख्या देशाच्या सकल राष्ट्रीय उत्पादन (जीडीपी) च्या एकूण प्रीमियम उत्पन्नाचे गुणोत्तर म्हणून केली जाते. खरे म्हणजे, दरडोई उत्पन्न जास्त असलेल्या देशांच्या तुलनेत भारतातील विमा प्रवेश कमी असणे स्वाभाविक आहे. याचे कारण स्विस पुनर्विमा कंपनीने आपल्या एका अहवालात (ज्याला *सिग्मा* म्हणतात) दिले आहे, “विम्याची मागणी खर्च करण्यायोग्य उत्पन्नावर अवलंबून असते.”[33] एखादी व्यक्ती विम्यावर किती उत्पन्न खर्च करण्यास तयार असेल हे त्याच्या/तिच्या उत्पन्नाच्या पातळीवर अवलंबून असते. ज्या देशात 70% पेक्षा जास्त लोकसंख्या निर्वाह स्तरावर किंवा त्याखाली जीवन जगते, तेथे विम्यावरील खर्चासाठी बचतीची क्षमता असलेली लोकसंख्या अत्यल्प असणार, हे उघड आहे. ही मर्यादा असूनही, भारताच्या सार्वजनिक क्षेत्रातील विमा कंपन्यांची प्रीमियम जमा करण्याची कामगिरी उल्लेखनीय आहे.

प्रथम आपण सार्वजनिक आणि खाजगी दोन्ही क्षेत्रांसह एकूण विमा प्रवेश आकड्यांवर एक नजर टाकूया (वेगवेगळे आकडे उपलब्ध नाहीत). भारतातील आयुर्विमा प्रवेश 3.2% आहे, जो जागतिक सरासरी 3.3% च्या अगदी जवळ आहे! भारत सरकारच्या 2021–22 च्या *आर्थिक सर्वेक्षणातही* हे तथ्य मान्य करण्यात आले आहे. आश्चर्याची गोष्ट म्हणजे, भारतातील आयुर्विमा प्रवेश अमेरिका (3%) आणि जर्मनी (2.8%) पेक्षा जास्त आहे![34] विमा प्रवेशाचा हा उच्च स्तर विशेष उल्लेखनीय आहे कारण या देशांचे दरडोई उत्पन्न भारताच्या 10 पट आहे. आणि भारताचा विमा प्रवेश युरोप, मध्य पूर्व आणि आफ्रिकेतील इतर उदयोन्मुख बाजारपेठेतील अर्थव्यवस्थांपेक्षा खूपच जास्त आहे, ज्यांची सरासरी केवळ 0.7% आहे; तसेच लॅटिन अमेरिका आणि कॅरिबियन देशांची सरासरी 1.4% आहे. [नोट: भारतात गैर-जीवन क्षेत्रातील विमा प्रवेश केवळ 1% आहे. हे विकसित देशांच्या तुलनेत खूपच कमी असले तरी व्हिएतनाम, इंडोनेशिया, फिलीपिन्स, कझाकस्तान आणि इजिप्त सारख्या इतर अनेक उदयोन्मुख बाजार अर्थव्यवस्थांपेक्षा जास्त आहे, जिथे ते फक्त 0.5% आहे. तसेच, तो लॅटिन अमेरिका आणि कॅरेबियन देश आणि पूर्व युरोपमधील काही उदयोन्मुख अर्थव्यवस्थांइतकाच आहे.[35]] म्हणूनच, ज्याने विमा क्षेत्राच्या खाजगीकरणाचे जोरदार समर्थन केले आहे, त्या आयएमएफ (आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी (International Monetary Fund किंवा IMF) ने भारतातील विमा क्षेत्रावरील 2013 च्या *देश अहवालात* मान्य केले आहे की:

> अपेक्षित आयुर्विमा प्रवेशाच्या बाबतीत भारताने (इतर देशांपेक्षा) स्पष्टपणे उत्कृष्ट कार्य केले आहे आणि नॉन-लाइफ क्षेत्रामध्ये कामगिरी अपेक्षांच्या अनुरूप आहे.[36]

भारताच्या जीवन विमा क्षेत्राने विकसित देशांच्या तुलनेत विमा प्रवेश स्तर गाठण्यात मिळवलेल्या या आश्चर्यकारक यशाचे पूर्ण श्रेय एलआयसीला जाते. खाजगी जीवन विमा कंपन्यांना विमा सेवा मागास आणि ग्रामीण भागात तसेच समाजातील गरीब घटकांपर्यंत पोहोचवण्यात अजिबात रस नाही; त्यांचे संपूर्ण लक्ष नफा वाढवणे आणि खर्च कमी करण्यावर आहे. त्यामुळे खाजगी विमा कंपन्यांचा जोर लहान शहरे आणि ग्रामीण भागात नव्हे तर मोठ्या शहरांमध्ये कार्यालये उघडण्यात आहे. दुसरीकडे, 1956 मध्ये स्थापनेच्या वेळी निर्धारित केलेल्या उद्दिष्टांच्या अनुषंगाने, एलआयसीने "नफा कमावणे" वर लक्ष केंद्रित केले नाही, त्यांनी विमा ही "अत्यावश्यक सामाजिक सेवा" मानली आहे आणि "विम्याचा संदेश शक्य तितक्या व्यापक प्रमाणावर पसरवण्याचा" प्रयत्न केला आहे, "अधिक प्रगत शहरी भागांपलीकडे जाऊन, आतापर्यंत दुर्लक्षित असलेल्या ग्रामीण भागांपर्यंत."

आज देशात 23 खाजगी विमा कंपन्यांची एकत्रितपणे एलआयसी पेक्षा जवळपास 30% अधिक कार्यालये असली, तरी त्यांपैकी 77% कार्यालये मेट्रो शहरांमध्ये आणि शहरी भागात केंद्रित आहेत. त्याउलट, एलआयसीच्या कार्यालयांपैकी केवळ 37% महानगरे आणि शहरी भागात आहेत. निमशहरी भागात एलआयसीच्या कार्यालयांची संख्या सर्व खाजगी विमा कंपन्यांच्या कार्यालयांपेक्षा दुप्पट आहे, तर ग्रामीण कार्यालयांची संख्या तिप्पट आहे (तक्ता 2 पहा).[37]

तक्ता 2: भारतातील जीवन विमा कंपन्यांच्या कार्यालयांचे वितरण

	मेट्रो	*शहरी*	*निम-शहरी*	*ग्रामीण*	*एकूण*
एलआयसी	853	976	2,932	171	4,932
खाजगी	1,909	2,983	1,397	58	6,347

देशभरातील सर्वांत दुर्गम भागांपर्यंत विम्याचा विस्तार करण्याच्या एलआयसीच्या या उल्लेखनीय कामगिरीची आयएमएफने (IMF) देखील कबुली दिली आहे. वर उद्धृत केलेल्या 2013 च्या *देश अहवालात* असे म्हटले आहे:

> भारताच्या उत्पन्नाच्या पातळीच्या तुलनेत, विमा क्षेत्राची पोहोच इतर वित्तीय सेवांच्या तुलनेत अधिक आहे.

एलआयसीचा लोकाभिमुख दृष्टिकोन आणि खाजगी विमा कंपन्यांच्या नफेखोरीच्या दृष्टीकोनातील फरक त्यांच्या सरासरी प्रीमियम आकारातील मोठ्या फरकाने देखील स्पष्टपणे दिसून येतो. 2020–21 या वर्षासाठी, एलआयसीद्वारे विकल्या गेलेल्या पॉलिसींचे सरासरी वार्षिक प्रीमियम सुमारे रु. 16,000 होते, तर खाजगी विमा कंपन्यांसाठी हा

आकडा यापेक्षा पाचपट जास्त म्हणजे रु. 89,000 होता. याचा अर्थ असा होतो की खाजगी क्षेत्राला उच्च मध्यमवर्गीय आणि श्रीमंतांना पॉलिसी विकण्यात अधिक रस आहे, ज्यांच्याकडून त्यांना प्रत्येक पॉलिसीवर अधिक प्रीमियम मिळू शकते. पण एलआयसी समाजाच्या सर्व घटकांपर्यंत विमा पोहोचवण्याचा प्रयत्न करत आहे, ज्यात दुर्बल वर्गही समाविष्ट आहे.[38]

समाजातील दुर्बल घटकांना सामाजिक सेवा म्हणून परवडणारा विमा उपलब्ध करून देण्यावर लक्ष केंद्रित केल्यामुळे:

- एकीकडे, एलआयसी ही दरवर्षी विकल्या जाणाऱ्या पॉलिसींची संख्या तसेच दरवर्षी निकाली काढल्या जाणाऱ्या दाव्यांच्या संख्येच्या बाबतीत जगातील सर्वात मोठी जीवन विमा कंपनी आहे;
- पण दुसरीकडे, नफ्याच्या बाबतीत, ती जगातील मोठ्या विमा कंपन्यांपेक्षा खूपच खाली आहे: आर्थिक वर्ष 2021 मध्ये तिचे निव्वळ उत्पन्न $40.6 कोटी इतके होते, तर पिंग अनचे $2,310 कोटी होते—जी मालमत्तेच्या बाबतीत जगातील सर्वात मोठी विमा कंपनी मानली जाते.[39]

भारतातील आश्चर्यकारक जीवन विमा प्रवेश पातळी पूर्णपणे एलआयसीच्या सार्वजनिक क्षेत्रातील स्वरूपामुळे आहे. यामुळेच, तिने देशाच्या दुर्गम कोपऱ्यात राहणाऱ्या समाजातील सर्वात उपेक्षित घटकांपर्यंत पोहोचण्याचा प्रयत्न केला आहे. आणि म्हणूनच, 23 खाजगी जीवन विमा कंपन्या (ज्यात भारतातील अनेक मोठ्या खाजगी कॉर्पोरेट घराण्यांचे जगातील सर्वात मोठ्या विमा कंपन्यांसह संयुक्त उपक्रम आहेत) गेल्या दोन दशकांहून अधिक काळ भारतात कार्यरत असल्या तरी, एलआयसी द्वारे लोकांच्या संकलित बचतींचा एकूण आकार सर्व खाजगी विमा कंपन्यांद्वारे संकलित बचतींपेक्षा अनेक पटींनी अधिक आहे (तक्ता 3 मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे).[40]

तक्ता 3: जीवन विमा कंपन्यांनी एकत्रित केलेल्या लोकांच्या बचती

(31 मार्च 2022 पर्यंत, लाख कोटी रुपयांमध्ये)

	एकूण प्रीमियम उत्पन्न	***एकूण गुंतवणूक***
एलआयसी	4.28 (62%)	36.79 (74.3%)
खाजगी विमा कंपनी	2.65 (38%)	12.73 (25.7%)
एकूण	6.93	49.52

एलआयसीची विलक्षण कामगिरी आणि भारतीय बाजारपेठेतील तिचे जबरदस्त वर्चस्व इतर आकडेवारीतूनही स्पष्ट होते. जगातील सर्वात मोठ्या विमा कंपन्यांशी 22 वर्षांच्या स्पर्धेनंतरही, नवीन व्यवसाय प्रिमियम उत्पन्नामध्ये (प्रथम वर्ष आणि एकरकमी प्रीमियम यासह) तिचा वाटा 63.2% आणि नवीन पॉलिसींच्या संख्येमध्ये 74.6% आहे

(सर्व आकडे 2021–22 साठी).[41]

या आकडेवारीत आणखी एक तथ्य दडले आहे, जे एलआयसी आणि खाजगी विमा कंपन्यांमधील दृष्टिकोनातील फरक पुन्हा स्पष्ट करते. नवीन पॉलिसींच्या संख्येत एलआयसीचा वाटा जरी 74.6% आहे, तरी नवीन प्रीमियम उत्पन्नात तिचा बाजारातील हिस्सा तुलनेने कमी आहे, 63.2%. याउलट, नवीन पॉलिसींच्या संख्येत कमी टक्केवारी असलेल्या खाजगी क्षेत्राचा प्रीमियम उत्पन्नात अत्यधिक जास्त वाटा आहे! पुन्हा एकदा, याचे कारण एलआयसीचे सार्वजनिक क्षेत्रातील स्वरूप आहे, ज्यामुळे तिने कमी उत्पन्न गटांसह जास्तीत जास्त लोकांचा विमा काढण्यावर लक्ष केंद्रित केले आहे. म्हणूनच एलआयसीद्वारे विकल्या जाणाऱ्या पॉलिसीचा सरासरी वार्षिक प्रीमियम खाजगी विमा कंपन्यांच्या तुलनेत खूपच कमी असते.

वर दिलेल्या विस्तृत विवेचनातून असे निष्पन्न होते की, एलआयसीचे खाजगीकरण जसजसे पुढे जाईल, तसतसे त्याचे संपूर्ण ध्येय बदलणार आहे:

- समाजातील दुर्बल घटकांसाठी सामाजिकदृष्ट्या आवश्यक विमा देण्याऐवजी उच्च प्रीमियम असलेल्या उच्चभ्रू व्यवसायावर अधिक लक्ष केंद्रित केले जाईल.
- ग्रामीण भारताच्या किंमतीवर शहरी आणि महानगर केंद्रांवर जास्त लक्ष केंद्रित केले जाईल.
- जास्त नफा मिळविण्यासाठी, पारंपारिक एंडॉवमेंट (ही एक प्रकारची विमा योजना आहे जी जीवन विमा आणि बचत फायदे देते) उत्पादनांना प्रोत्साहन देण्याऐवजी भागधारकांना चांगला परतावा देणाऱ्या पॉलिसी विक्रीस प्रोत्साहन दिले जाईल.

खाजगीकरण: सार्वजनिक बचतीची खाजगी लूट

विम्याच्या खाजगीकरणाच्या फायद्यांबाबत कोणतीही चर्चा करताना, एक उघड प्रश्न विचारला पाहिजे, परंतु ज्याचा कोणीही उल्लेख करत नाही—तो म्हणजे लोकांच्या बचतीच्या सुरक्षिततेबद्दल. जसे आपण वर चर्चा केली आहे, विमा व्यवसाय हा उच्च जोखमीचा व्यवसाय आहे आणि विमा कंपन्यांना मोठ्या तोट्याला सामोरे जाण्याची शक्यता खूप जास्त आहे. तसेच ह्या विमा व्यवसायात फसवणूक होण्याची दाट शक्यता आहे. 1950 च्या दशकाच्या सुरुवातीपर्यंत भारताचे विमा क्षेत्र पूर्णपणे खाजगी हातात होते. त्या काळात गैरप्रकार आणि फसवणूक मोठ्या प्रमाणावर होती. त्यामुळे अनेक कंपन्या प्रचंड तोट्यात गेल्या आणि बंद पडल्या. म्हणून 1956 मध्ये नेहरू सरकारने सर्व 245 परदेशी आणि भारतीय खाजगी विमा कंपन्यांचे राष्ट्रीयीकरण केले आणि त्यांचे एकत्रीकरण करून एलआयसीची स्थापना केली. राष्ट्रीयीकरणाच्या वेळी, तत्कालीन अर्थमंत्र्यांनी असे सांगितले की एलआयसीच्या कार्यप्रणालीला मार्गदर्शन करणारा एक महत्त्वाचा सिद्धांत असा असावा की: विमा ही कल्याणकारी सेवा म्हणून चालवली जावी, नफ्याचा हेतू

संपुष्टात आणला गेला पाहिजे आणि पॉलिसीधारकांचा पैसा "अशा प्रकारे गुंतवला गेला पाहिजे की, पॉलिसीधारकांना शक्य तितका जास्त परतावा मिळावा, आणि त्याच वेळी भांडवलाची सुरक्षा देखील सुनिश्चित केली जावी."

आपण वर पाहिल्याप्रमाणे, एलआयसीने आपल्या कार्यामध्ये या उद्दिष्टांचे सातत्याने पालन केले आहे. दुसरीकडे, एलआयसीचे खाजगीकरण झाल्यावर, ते लोकांच्या कल्याणासाठी चालवले जाणार नाही. नफा जास्तीत जास्त वाढवणे हेच तिचे प्रमुख उद्दिष्ट होईल—जे खाजगी विमा कंपन्यांच्या कार्यपद्धतीतून स्पष्ट होते. या कंपन्या केवळ श्रीमंतांना उच्च प्रीमियमच्या पॉलिसी विक्रीतच रस घेतात. पण सर्वात महत्त्वाचा प्रश्न हा की लोकांची बचत सुरक्षित राहील का? एलआयसीचे खाजगीकरण झाले, तर लोकांच्या एलआयसी मध्ये ठेवलेल्या बचतींवर असलेली सरकारी हमी संपुष्टात येईल. या बचतींवर नियंत्रण त्याच कंपन्यांच्या हातात जाईल ज्यांनी यापूर्वी फसवणूक करून लोकांच्या कष्टाच्या कमाईची लूट केली होती, ज्यामुळे 1956 मध्ये त्यांचे राष्ट्रीयीकरण करण्यात आले होते. आणि एलआयसीच्या व्यवस्थापनाखाली असलेली मालमत्ता प्रचंड आहे—40 लाख कोटी रुपये. ही रक्कम 2022–23 या वर्षासाठी केंद्र सरकारच्या निव्वळ वार्षिक कर महसुलाच्या जवळपास दुप्पट आहे.

2014 मध्ये मोदी सरकार सत्तेत आल्यापासून विमा क्षेत्राचे खाजगीकरण करण्यासाठी हळूहळू पावले उचलत आहे. लोकांच्या बचतीच्या सुरक्षेबाबतची त्याची निष्काळजी यावरून स्पष्ट होते की त्याने हळूहळू एलआयसीला इक्विटी आणि शेअर्स यांसारख्या धोकादायक साधनांमध्ये गुंतवणूक वाढवण्यास भाग पाडले आहे.

बातम्यांनुसार, केवळ दोन वर्षांत एलआयसीची इक्विटीमधील गुंतवणूक दुप्पट झाली आहे—31 मार्च 2020 रोजी ती 4.61 लाख कोटी रुपये (तिच्या एकूण गुंतवणुकीच्या 15.02%) होती, ती 31 मार्च 2022 पर्यंत 9.89 लाख कोटी रुपयांवर गेली (तिच्या एकूण गुंतवणुकीच्या सुमारे एक चतुर्थांश).[42]

खाजगी कंपन्यांमध्ये एलआयसीच्या सर्वात मोठ्या गुंतवणुकीमध्ये रिलायन्स इंडस्ट्रीजमधील 6.45% हिस्सेदारी (मूल्य 118,800 कोटी रुपयांपेक्षा जास्त), टाटा समूहातील कंपन्यांमधील 3.98% हिस्सेदारी (मूल्य सुमारे 87,200 कोटी रुपये), आयटीसीमधील 16.2% (43,000 कोटी रुपये) आणि इन्फोसिसमध्ये 5.67% (40,000 कोटी रुपये) यांचा समावेश आहे. सप्टेंबर 2020 ते सप्टेंबर 2022 या दोन वर्षांच्या कालावधीत, एलआयसीने अदानी समूहातील देखील आपली गुंतवणूक झपाट्याने 74,000 कोटी रुपयांपर्यंत वाढवली आहे, जी अदानी समूहाच्या 18.98 लाख कोटी रुपयांच्या एकूण बाजार भांडवलाच्या 3.9% आहे.[43] रेटिंग एजन्सींनी चेतावणी दिली होती की अदानी समूह विविध व्यवसायांमध्ये आक्रमक गुंतवणुकीमुळे 'प्रचंड कर्जबाजारी' झाला आहे, आणि तो कर्जाच्या सापळ्यात अडकू शकतो आणि थकबाकी होऊ शकते. या इशाऱ्यांकडे दुर्लक्ष करून एलआयसीने बेजबाबदारपणे अदानी समूहात आपली गुंतवणूक

वाढवली आहे.[44]

मोदी सरकारनेही एलआयसीचा वापर दुभती गाय म्हणून केला आहे. जेव्हा जेव्हा त्याचा निर्गुंतवणुकीचा कार्यक्रम अडखळला आहे तेव्हा एलआयसीला बळजबरीने त्याला आधार देण्यास भाग पाडले आहे. 2014 ते 2018 या कालावधीत, सरकारच्या निर्गुंतवणुकीचे लक्ष्य पूर्ण करण्यासाठी एलआयसीने बीएचईएल, कोल इंडिया, इंडियन ऑइल, जनरल इन्शुरन्स कॉर्पोरेशन, न्यू इंडिया अॅश्युरन्स कंपनी आणि हिंदुस्तान एरोनॉटिक्स लिमिटेडमध्ये 35,000 कोटी रुपयांचे शेअर्स खरेदी केले. 2018 मध्ये, मोदी सरकारने एक अभूतपूर्व पाऊल उचलले: एलआयसीला सार्वजनिक क्षेत्रातील सर्वाधिक कर्जबाजारी बँक—आयडीबीआय, जिचे 28% बुडीत कर्ज होते—त्यामध्ये 21,600 कोटी रुपये गुंतवून 51% हिस्सेदारी विकत घ्यायला भाग पाडले. पुढील वर्षी, एलआयसीने बुडीत कर्जांची भरपाई करण्यासाठी आयडीबीआयमध्ये आणखी 4,793 कोटी रुपये गुंतवले.[45]

जसजसे एलआयसीचे खाजगीकरण पुढे जाईल, एलआयसीवर खाजगी विमा कंपन्यांसारखे वर्तन करण्याचा आणि उच्च-जोखीम आणि उच्च-परतावा असलेल्या गुंतवणुकीत वाढ करण्याचा दबाव वाढणार आहे हे अगदी स्पष्ट आहे. जोपर्यंत शेअर बाजार तेजीत आहे, तोपर्यंत ते ठीक आहे. पण जेव्हा शेअर बाजार कोसळेल तेव्हा काय होईल? योगायोगाने, आम्ही ही पुस्तिका पूर्ण करत असतानाच याची एक झलक दिसली. अदानी समूहाचे शेअर्स कोसळले, ज्यामुळे अदानी समूहातील एलआयसीच्या गुंतवणुकीची किंमत 24 जानेवारी 2023 रोजी 72,193 कोटी रुपयांवरून 27 जानेवारी 2023 रोजी 55,565 कोटी रुपयांवर घसरली—फक्त दोन दिवसांत 22% घसरण.[46]

एलआयसीवर परकीय नियंत्रण

खाजगीकरणाबरोबरच, सरकार विदेशी गुंतवणूकदारांना विमा क्षेत्रात प्रवेश करण्यास परवानगी देत आहे. परदेशी विमा कंपन्यांना या क्षेत्रावर वर्चस्व मिळावे यासाठी कायद्यांमध्ये आवश्यक बदल ही केले जात आहेत.

यामुळे भारतातील कोट्यवधी कमी उत्पन्न असलेल्या पॉलिसीधारकांची गुंतवणूक आणखी धोक्यात येईल. ज्या देशांमध्ये विमा व्यवसाय खाजगी क्षेत्रात आहे, तेथे खाजगी विमा कंपन्यांमधील स्पर्धा आणि जास्तीत जास्त नफा मिळविण्याच्या शर्यतीमुळे गैरव्यवहार आणि अपयशाला चालना मिळाली आहे.[47]

उदाहरणार्थ, अमेरिकेत विमा कंपन्या आगीमुळे घरांचे नुकसान किंवा कार अपघातांसारख्या संकटांमध्ये सापडलेल्या ग्राहकांना नियमितपणे त्यांच्या पॉलिसीमध्ये दिल्या गेलेल्या आश्वासनापेक्षा 40–70% कमी पैसे देतात. राज्य विमा विभाग आणि न्यायालयांकडे हजारो तक्रारी दाखल झाल्या आहेत. आर्थिकदृष्ट्या खूप मजबूत आणि राजकीयदृष्ट्या खूप शक्तिशाली असल्याने, खाजगी विमा कंपन्या खटले अनेक वर्षे चालू

ठेवण्यासाठी सर्व प्रकारच्या कायदेशीर युक्त्या वापरतात. परिणामी, ग्राहक थकून हार मानतात आणि विमा कंपन्यांनी दिलेली रक्कम स्वीकारतात.[48]

'अमेरिकन असोसिएशन फॉर जस्टिस' (ही अमेरिकेतील ट्रायल वकिलांचे प्रतिनिधित्व करणारी ना-नफा संघटना आहे) हिच्या फेब्रुवारी 2017 मध्ये प्रसिद्ध झालेल्या अहवालानुसार "अमेरिकेतील विमा उद्योगाकडे खरबो डॉलर्सची मालमत्ता आहे, त्यांना दरवर्षी सरासरी $30 अब्ज डॉलर्सपेक्षा जास्त नफा मिळतो", तरीही, या कंपन्या "त्यांचा नफा वाढवण्यासाठी घाणेरड्या युक्त्या आणि अनैतिक वर्तन करतात." अहवाल पुढे असे म्हणतो की विमा कंपन्या "दावे नाकारणे, देयके विलंबित करणे, ग्राहकांना गोंधळात टाकणारी भाषा वापरणे आणि ज्या ग्राहकांना जास्त पैसे द्यावे लागतील त्यांचे दावे नाकारण्यासाठी त्यांच्या पात्रतेचे निकष पूर्वगामीपणे बदलणे" यांसारख्या पद्धतींचा अवलंब करतात.[49]

अमेरिकन विमा कंपन्यांच्या फसवणूक करण्याच्या प्रचंड शक्तीचे आणखी एक धक्कादायक उदाहरण वैद्यकीय विम्याशी संबंधित आहे. अमेरिकेत आरोग्य सेवा खूप महाग असूनही, खाजगी विमा कंपन्या अमेरिकन सरकारला आपल्या नागरिकांना सार्वत्रिक आरोग्य सेवा देण्यापासून रोखण्यात यशस्वी ठरल्या आहेत. त्यामुळे नागरिकांना खाजगी आरोग्य विमा घ्यावा लागतो. पण आरोग्य विम्याचे हप्ते इतके जास्त आहेत आणि ज्यांना ते परवडत नाही अशांसाठी सरकारकडून पुरवला जाणारा आरोग्य विमा इतका गुंतागुंतीचा आणि अपुरा आहे की 2019 मध्ये—करोना महामारीच्या आधी—जवळपास 41 दशलक्ष अमेरिकन नागरिकांकडे कोणताही विमा नव्हता. करोनाच्या काळात ही संख्या आणखी वाढली. याव्यतिरिक्त, 45.3 दशलक्ष लोक अपूर्ण विमा संरक्षणाखाली आहेत, म्हणजेच त्यांच्याकडे पुरेसे विमा संरक्षण नाही, ज्यामुळे त्यांना अनेकदा आवश्यक उपचार घेणे टाळावे लागते. सार्वत्रिक आरोग्यसेवेच्या अभावामुळे अनेक टाळता येण्याजोगे मृत्यू होतात. एका अलीकडील अभ्यासातून असे आढळून आले आहे की 2020 ते मार्च 2022 या करोनाच्या महामारीच्या काळात, जर सार्वत्रिक आरोग्य सेवा असती तर 10 लाख करोनामृत्यूंपैकी 3.38 लाख मृत्यू वाचू शकले असते.[50]

त्याहून वाईट म्हणजे, विकसित देशांमध्ये शेकडो विमा कंपन्या दरवर्षी सट्टेबाज गुंतवणूक आणि अनैतिक व्यवहारांमुळे दिवाळखोरी जाहीर करत आहेत.[51]

अमेरिकेत विमा कंपन्यांच्या दिवाळखोरीची संख्या इतक्या भयानक स्तरावर पोहोचली (एका अहवालानुसार, 1969 ते 1998 या 30 वर्षांच्या कालावधीत 640 हून अधिक दिवाळखोरी नोंदवण्यात आल्या[52]) की युनायटेड स्टेट्स हाऊस ऑफ रिप्रेझेंटेटिव्हजने विमा कंपन्यांच्या दिवाळखोरींच्या चौकशीसाठी एक उपसमिती स्थापन केली. फेब्रुवारी 1990 मध्ये सादर केलेल्या *फेल्ड प्रॉमिसेस: इन्शुरन्स कंपनी इनसॉल्व्हन्सी* (Failed Promises: Insurance Company Insolvencies) या शीर्षकाच्या अहवालात, या समितीने म्हटले की विमा उद्योगाला "निंदनीय गैरव्यवस्थापन

आणि धूर्तपणा" मुळे धोका आहे ज्यामुळे मोठ्या प्रमाणात दिवाळखोरी होऊ शकते. समितीने नमूद केले की विमा कंपन्या "वेगवान विस्तार, व्यवस्थापकीय जनरल एजेंट्सवर अति अवलंबन, व्यापक आणि जटिल पुनर्विमा व्यवस्था, अवाजवी कमी विमा दर, राखीव निधीच्या समस्या, खोटे अहवाल, बेपर्वा व्यवस्थापन, गंभीर अकार्यक्षमता, फसव्या क्रियाकलाप, लोभ आणि स्वार्थी व्यवहार" या समस्यांनी ग्रासलेल्या आहेत. पुढे त्यांनी असेही म्हटले की या "निंदनीय व्यवस्थापन वृत्ती" मागील "प्रेरक शक्ती" आहे कंपनी, तिचे पॉलिसीधारक, कर्मचारी, पुनर्विमाकर्ते किंवा लोकांच्या दीर्घकालीन हितांची कोणतीही काळजी न घेता, अल्पावधीत झटपट नफा मिळवणे."[53]

ते तीन दशकांहून अधिक पूर्वीचे अहवाल होते. अमेरिकन सरकारने त्यांच्या स्वतःच्या संसदीय समितीच्या या कठोर अहवालावर कोणतीही कारवाई केली नाही आणि त्यामुळे विमा कंपन्यांचे "निंदनीय गैरव्यवस्थापन आणि धूर्तपणा" विनाअडथळा सुरूच राहिला आहे. गेल्या 30 वर्षांत, पेन ट्रीटी नेटवर्क अमेरिका इन्शुरन्स कंपनीसारख्या मोठ्या नावांसह अमेरिकेतील अनेक डझनभर विमा कंपन्या दिवाळखोरीत गेल्या आहेत.[54] यामध्ये सर्वात मोठी कंपनी होती जागतिक विमा क्षेत्रातील दिग्गज अमेरिकन इंटरनॅशनल ग्रुप (AIG), जी सप्टेंबर 2008 मध्ये कोसळली. एआयजी बाजार भांडवलाच्या दृष्टीने जगातील सर्वात मोठी विमा कंपनी होती (मे 2007 मध्ये $188 अब्ज). ही अपयशी झाली कारण उच्च परताव्याच्या शोधात तिने "धोकादायक आणि गुंतागुंतीच्या वित्तीय साधनांमध्ये" प्रचंड गुंतवणुका केल्या होत्या. जोपर्यंत चांगले चालले होते, तोपर्यंत कोणीही प्रश्न विचारला नाही. पण जेव्हा 2008 मध्ये "महामंदी" दरम्यान शेअर बाजार कोसळला तेव्हा या गुंतवणुकीचे मूल्य मोठ्या प्रमाणात घसरले आणि AIG दिवाळखोरीच्या उंबरठ्यावर पोहोचली. परंतु एआयजीच्या पतनामुळे दिवाळखोरीची साखळी सुरू झाली असती, ज्यामुळे संपूर्ण जागतिक आर्थिक व्यवस्थेच्या स्थिरतेला धोका निर्माण झाला असता. म्हणून अमेरिकन सरकारला हस्तक्षेप करावा लागला आणि एआयजीला वाचवण्यासाठी करदात्यांच्या 180 अब्ज डॉलर्सहून अधिक निधी ओतावा लागला.[55]

युरोपमध्येही परिस्थिती फारशी वेगळी नाही. ब्रिटनमधील प्रसिद्ध विमा बाजार लॉयड्स ऑफ लंडन 1980 च्या उत्तरार्धात आणि 1990 च्या दशकाच्या सुरुवातीस अब्जावधी डॉलर्सच्या तोट्यात गेला, ज्यामुळे हजारो वैयक्तिक गुंतवणूकदार आर्थिकदृष्ट्या उध्वस्त झाले. ब्रिटिश ब्रॉडकास्टिंग कॉर्पोरेशनच्या मते, 'हमी देताना झालेल्या चुका' (underwriting 'errors') हे त्याच्या वाढत्या तोट्याचे एक प्रमुख कारण होते—जे खरं तर बेपर्वाई आणि नैतिकतेचा अभाव यासाठी वापरला गेलेला सौम्य शब्द आहे.[56] या अपयशातून कोणतेही धडे शिकले गेले नाहीत, आणि युरोपमध्ये विमा कंपन्यांची मोठ्या प्रमाणावर अपयशांची मालिका सुरूच राहिली. अलीकडे, युरोपियन इन्शुरन्स अँड ऑक्युपेशनल पेंशन्स अथॉरिटी (EIOPA) ने 1999 ते 2020 या कालावधीतील विमा अपयशांचा तपास सुरू केला. त्यांनी विमा अपयशांची मर्यादित संख्या तपासण्याचे ठरवले,

तरीसुद्धा त्यांच्या नमुन्यात 219 कंपन्या होत्या—याचा अर्थ वास्तविक अपयशांची संख्या यापेक्षा कितीतरी जास्त आहे.[57]

अमेरिकेतील विमा कंपन्यांच्या अपयशांचा तपास करणाऱ्या अमेरिकन संसदीय समितीच्या च्या अहवालाकडे परत येऊया. या अहवालाच्या सारांशात असे म्हटले आहे:

> विमा उद्योग एक अद्वितीय आणि महत्त्वपूर्ण उत्पादन विकतो… ते उत्पादन म्हणजे भविष्यातील एखाद्या घटनेशी संबंधित खर्चाचा पूर्ण किवा काही भाग देण्याचे वचन आहे.... विमा व्यवसाय सुरू करणे सोपे आहे. कारण आश्वासने देण्यासाठी महागडे कारखाने आणि उपकरणे किवा वेळखाऊ बांधकाम आवश्यक नसते. आवश्यक असते फक्त नियामक भांडवल आणि कौशल्याच्या निकषांची पूर्तता करणे, आणि संभाव्य ग्राहकांना हे पटवून देणे की विम्याचे वचन आकर्षक किमतीत पूर्ण केले जाईल. या व्यवसायात रोख प्रवाह सुरुवातीपासूनच सुरू होतो, पण विमा दावे भरपाईसाठी अनेक वर्षे लागू शकतात.

उपसमिती पुढे म्हणाली:

> विमा व्यवसाय गैरव्यवस्थापन आणि फसवणुकीद्वारे गैरवर्तनासाठी विशेषतः अनुकूल आहे. विश्वासार्ह वाटणारी आश्वासने देणे हे प्रत्येक फसवणूक करणाऱ्या व्यक्तीच्या डावपेचांतलं एक ठरलेले शस्त्र असते. खूप कमी निर्बंधांसह मोठ्या, बऱ्याचदा अफाट प्रमाणातील आगाऊ रकमेची पेमेंट ही लोभ, अक्षमता आणि कर्तव्यात निष्काळजीपणा यांद्वारे मालमत्तेचा मोठ्या प्रमाणावर अपव्यय होण्याची शक्यता स्वाभाविकपणे निर्माण होते. सोप्या आश्वासनांवर आधारित सहज मिळणारा पैसा हे संयोजन विमा उद्योगाला वित्तीय फसवणूक करणाऱ्यांसाठी आणि डाकूंसाठी एक अतिशय आकर्षक लक्ष्य बनवते.

आणि त्यामुळे उपसमितीने आपल्या सारांशात असा निष्कर्ष काढला:

> काही फसवणूक करणारे, नीतीभ्रष्ट आणि अकार्यक्षम लोक मोठमोठ्या कंपन्यांना आणि कदाचित संपूर्ण उद्योगालाही दिवाळखोरीत ढकलू शकतात.... या उद्योगातील चतुर खेळाडू नियमांकडे दुर्लक्ष करत आहेत, स्वतःला श्रीमंत बनवण्यासाठी नवीन योजना तयार करत आहेत, आणि कोणत्याही दंडाविना मोकळे फिरत आहेत.[58]

लक्षात घ्या की अमेरिकेतील विमा कंपन्यांच्या अपयशाची ही कारणे आणि 1956 मध्ये अर्थमंत्री सी.डी. देशमुख यांनी भारताच्या खाजगी विमा क्षेत्रातील होणाऱ्या फसवणूक आणि अपयशासाठी दिलेली कारणे सारखीच आहेत. या फसवणुकीला आळा घालण्यात कायदे पूर्णपणे अपयशी ठरले होते, म्हणूनच नेहरू सरकारने विमा उद्योगाचे राष्ट्रीयीकरण केले.

सात दशकांनंतर, चक्र पूर्ण फिरून पुन्हा तिथेच आले आहे. मोदी सरकारने एलआयसी—भारताची उल्लेखनीय कामगिरी करणारी सार्वजनिक क्षेत्रातील विमा कंपनी—पुन्हा “फसवणूक करणारे”, “नीतीभ्रष्ट”, आणि “चपळ खेळाडू” यांच्याच हाती सोपवण्याचा निर्णय घेतला आहे.

3. बँकांचेही खाजगीकरण

1969 पर्यंत: खाजगी बँका

सरकार केवळ सार्वजनिक क्षेत्रातील विमा कंपन्यांचेच नाही, तर सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांचेही खाजगीकरण करत आहे.

भारताच्या बँकिंग क्षेत्राची कहाणी भारताच्या विमा क्षेत्रासारखीच आहे. स्वातंत्र्याच्या वेळी भारतातील सर्व बँका खाजगी क्षेत्रात होत्या. 1949 मध्ये भारतीय रिझर्व्ह बँकेचे आणि 1955 मध्ये इम्पीरियल बँक ऑफ इंडियाचे (त्याचे नाव स्टेट बँक ऑफ इंडिया ठेवण्यात आले) राष्ट्रीयीकरण वगळता, सरकारने खाजगी बँकांना आपले व्यवहार सुरू ठेवण्यास परवानगी दिली. या बँका शक्तिशाली औद्योगिक घराणे आणि भांडवलदार दिग्गजांच्या मालकीच्या होत्या. बँकांचे जाळे मुख्यत्वे शहरी भागांवर केंद्रित होते: एकूण ठेवींपैकी 44% ठेवी आणि एकूण कर्जापैकी 60% कर्ज फक्त अहमदाबाद, दिल्ली, कलकत्ता, बॉम्बे आणि मद्रास या 5 केंद्रांपुरते मर्यादित होते.[59] बँकांचे मालक असलेल्या उद्योगपतींनी त्यांच्याकडे जमा झालेले लोकांचे पैसे मुख्यतः स्वत:च्या औद्योगिक आणि व्यावसायिक गरजांसाठी वापरले, देशाच्या संपूर्ण अर्थव्यवस्थेच्या हितासाठी नाही. अनेक क्षेत्रे, जसे की शेती आणि लघु उद्योग, बँकिंग सुविधांपासून वंचित राहिली.[60]

पण सामान्य जनतेच्या दृष्टीने सर्वात विनाशकारी बाब म्हणजे, या खाजगी बँकांनीही फसवणूक आणि घोटाळे केले. काहीवेळा या बँकानी दिवाळखोरी जाहीर केली आणि गायब झाले, परिणामी लाखो लोकांनी त्यांच्या आयुष्यभराची बचत गमावली. नियामक कायदे लागू करून या अपयशांना आळा घालण्याचे सरकारचे प्रयत्न असूनही, 1947 ते 1968 या दोन दशकांत एकूण 774 बँका अयशस्वी झाल्या किंवा त्यांचे विलीनीकरण करण्यात आले किंवा संपुष्टात आल्या.[61]

आणि म्हणून, बँकांचेही राष्ट्रीयीकरण

शेवटी, 1969 मध्ये, इंदिरा गांधी सरकारने 50 कोटी रुपयांपेक्षा जास्त ठेवी असलेल्या 14 मोठ्या खाजगी बँकांचे राष्ट्रीयीकरण केले. 1980 मध्ये, जनता पक्षाचे सरकार कोसळल्यानंतर इंदिरा गांधी पुन्हा सत्तेवर आल्यावर, 200 कोटी रुपयांहून जास्त ठेवी

असलेल्या आणखी सहा मोठ्या खाजगी बँकांचे राष्ट्रीयीकरण करण्यात आले. त्यावेळचे रिझर्व्ह बँकेचे गव्हर्नर आय.जी. पटेल यांच्या मते, या बँका "गैरव्यवहार करत होत्या" आणि "सर्व नियम व सल्ले धाब्यावर बसवणाऱ्या व्यक्तींची खाजगी जागीर बनल्या होत्या."[62]

राष्ट्रीयीकरणामुळे भारताच्या बँकिंग क्षेत्राच्या दृष्टिकोनात संपूर्ण बदल झाला. बँकिंगचे स्वरूप 'क्लास बँकिंग' (मर्यादित वर्गापुरते) वरून 'मास बँकिंग' (सर्वसामान्यांसाठी) मध्ये बदलले—सरकारने बँकांना ग्रामीण आणि निमशहरी भागात शाखा उघडण्याचे निर्देश दिले, ज्याकडे आतापर्यंत खाजगी क्षेत्रातील बँकांनी दुर्लक्ष केले होते. 'प्राधान्य क्षेत्र' कर्जवाटपाची संकल्पना मांडण्यात आली, ज्याअंतर्गत बँकांना त्यांच्या निव्वळ कर्जाच्या 40% कृषी, सूक्ष्म आणि लघु उद्योग, गृहनिर्माण आणि शिक्षण, तसेच 'दुर्बल' घटकांसाठी अनिवार्यपणे राखून ठेवण्याचे निर्देश देण्यात आले. समाजातील दुर्बल घटकांना कमी व्याजदरात कर्ज उपलब्ध करून देण्यात आले.

परिणामी, भारतातील बँकिंग जाळ्याचा प्रचंड विस्तार झाला. बँक शाखांची एकूण संख्या अनेक पटींनी वाढलीच, पण ग्रामीण बँक शाखांची संख्या ही झपाट्याने वाढली – 1969 मध्ये एकूण बँक शाखांपैकी फक्त 18% ग्रामीण शाखा होत्या, ती संख्या 1990 पर्यंत जवळपास 60% झाली! बँकेच्या कृषी कर्जामध्ये मोठी उडी झेप पाहायला मिळाली, ज्याने हरित क्रांतीच्या यशात महत्त्वाची भूमिका बजावली. हरित क्रांतीचे सर्व दुष्परिणाम असूनही, तिने भारतातील कृषी उत्पादनाला मोठी चालना दिली आणि भारताला अन्नधान्यात स्वयंपूर्ण बनवले.

तक्ता 4: राष्ट्रीयीकरणानंतर भारतातील सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकिंगचा विस्तार, 1969 ते 1990[63]

	जून 1969	***डिसेंबर 1990***
शाखांची संख्या	8,187	59,752
ग्रामीण भागातील शाखा	1,443 (17.6%)	34,791 (58.2%)

सामान्य लोकांसाठी बँकिंग सुलभ झाल्यामुळे आणि त्यांच्या बचतीची हमी मिळाल्याने सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांमधील लोकांच्या ठेवी गगनाला भिडल्या. तक्ता 5 राष्ट्रीयीकरणानंतर भारतात बँकिंगच्या अभूतपूर्व विस्ताराची ठळक वैशिष्ट्ये देते.[64]

तक्ता 5: बँकिंग ठेवींमध्ये वाढ (सर्व अनुसूचित बँकांसाठी)

	ठेवी	***कर्ज*** *(कर्जे व आगाऊ रक्कम, तसेच सूट दिलेली व खरेदी केलेली बिले)*
1947	रु. 969.2 कोटी	रु. 425.9 कोटी
1969	रु. 5295.1 कोटी	रु. 3,799.1 कोटी
मार्च 2021	रु. 155.9 लाख कोटी	रु. 108.2 लाख कोटी

खाजगी बँकांचे गैरव्यवहार, फसवणूक सुरूच आहे

1969 आणि 1980 या दोन टप्प्यांतील बँक राष्ट्रीयीकरणात, सरकारने केवळ मोठ्या खाजगी क्षेत्रातील बँकांचे राष्ट्रीयीकरण केले, संपूर्ण बँकिंग व्यवस्थेचे नाही. 1969 च्या पहिल्या टप्प्यानंतर, सार्वजनिक क्षेत्रात 22 राष्ट्रीयीकृत बँका (भारतीय स्टेट बँक आणि तिच्या 7 उपकंपन्यांसह) कार्यरत होत्या, तर 36 शेड्युल्ड बँका आणि 14 नॉन-शेड्युल्ड बँका खाजगी क्षेत्रात कारभार करत राहिल्या. 1969 नंतर, रिझर्व्ह बँकेने नवीन खाजगी बँकांना परवाना देणे थांबवले. मात्र 1994 मध्ये, रिझर्व्ह बँकेने नवीन खाजगी क्षेत्रातील बँकांसाठी प्रवेशाचे निकष जाहीर केले. तेव्हापासून 14 नवीन खाजगी बँकांना कामकाज सुरू करण्याची परवानगी दिली आहे.[65]

कडक सरकारी नियमन असूनही, खाजगी क्षेत्रातील बँकांनी गैरप्रकार सुरूच ठेवले आहेत आणि त्यापैकी बऱ्याच बँका अयशस्वी ही ठरल्या आहेत. 2018 च्या एका अहवालानुसार, 1969 पासून 36 बँकांवर स्थगिती (म्हणजे त्यांच्या कामकाजावर बंदी घालण्याचा आदेश) लादून त्या इतर बँकांमध्ये विलीन केल्या गेल्या आहेत. उदाहरणार्थ, 1988 मध्ये हिंदुस्तान कमर्शियल बँकेचे पंजाब नॅशनल बँकेत विलीनीकरण करण्यात आले; तामिळनाडूमधील करूर सेंट्रल बँकला आपली दायित्वे पूर्ण करता आली नाहीत आणि 1990 च्या दशकाच्या सुरुवातीस तिच्यावर स्थगिती आदेश लादण्यात आला व नंतर तिचे बँक ऑफ इंडियामध्ये विलीनीकरण केले गेले; तसेच, नेडुंगडी बँकेच्या कामकाजावर स्थगिती आदेश लागू करून ती 2002 मध्ये पंजाब नॅशनल बँकेत विलीन करण्यात आली. यापैकी सर्वाधिक चर्चेत आलेल्या बँक बंद होण्याच्या घटनांमध्ये ग्लोबल ट्रस्ट बँकेचा समावेश आहे. ही बँक 1994 मध्ये सुरू झाली. किमान 100 कोटी रुपयांच्या भांडवल पर्याप्ततेचे कठोर निकष आणि परदेशी बँकांकडेही नसलेले अत्याधुनिक तंत्रज्ञान प्लॅटफॉर्म असतानाही, ती फक्त दोन दशकांतच कोसळली. 2004 मध्ये जेव्हा रिझर्व्ह बँकेने तिच्यावर स्थगिती आदेश जारी केला, तेव्हा तिच्याकडे 103 शाखा, 276 एटीएम आणि 8.5 लाखांहून अधिक ग्राहक होते.[66]

येस बँकेच्या नाट्यमय कोसळण्याने खाजगी बँकांशी निगडीत अंतर्भूत जोखीम स्पष्टपणे उघड होते. येस बँक ही नवीन पिढीतील खाजगी बँक होती, जी 2004 मध्ये सुरू झाली आणि जी तथाकथित उच्च दर्जाच्या व्यावसायिकांद्वारे चालवली जात होती. अल्पावधीतच, तिला कॉर्पोरेट जगतात इतकी स्वीकारार्हता प्राप्त झाली की 2008 च्या बिझनेस टुडे–केपीएमजीच्या सर्वोत्तम बँकांच्या वार्षिक सर्वेक्षणात ((Business Today–KPMG Best Banks Annual Survey) पहिला क्रमांक मिळाला. 2014 मध्ये, आयसीआरए (ICRA) आणि केअर (CARE) या पतमानांकन संस्थांकडून तिच्या विविध दीर्घकालीन कर्ज कार्यक्रमांच्या पतमानांकनात वाढ करण्यात आली. 2019 मध्ये, येस बँकेकडे 2.1 लाख कोटी रुपयांच्या ठेवी, 1,050 शाखा आणि 1,724 एटीएम होत्या.[67]

मात्र, या चकचकीत दिखाव्याच्या मागे, बँकेच्या व्यवस्थापनाने बँकेच्या बनावट नफ्याचे खाते तयार करण्यासाठी आणि गुंतवणूकदारांची फसवणूक करण्यासाठी “कर्जाचे सतत पुनर्निधिकरण करणे, मनी लाँडरिंग, राऊंड-ट्रिपिंग आणि इतर सर्व ज्ञात फसवणुकीचे उपाय” अवलंबले होते—असे येस बँकेचे संस्थापक राणा कपूर यांच्या कथेवरील एका नवीन पुस्तकात म्हटले आहे.[68]

रिझर्व्ह बँकेला या घडामोडींची माहिती होती, परंतु बँकेच्या गैरव्यवहारांकडे त्यांनी डोळेझाक केली. अखेर मार्च 2020 मध्ये बँक कोसळण्याच्या उंबरठ्यावर असताना, रिझर्व्ह बँकेने येस बँक आपल्या ताब्यात घेतली. बँकेच्या संचालक मंडळ बरखास्त केले आणि ठेवीदारांच्या पैसे काढण्यावर रु.50,000 ची मर्यादा घातली. बँक पुन्हा उभी करण्यासाठी पुनरुज्जीवन योजना जाहीर केली—येस बँक चालू ठेवण्यासाठी रिझर्व्ह बँकेने स्टेट बँक ऑफ इंडियाला 10,000 कोटी रुपयांची गुंतवणूक करून बचावाचे नेतृत्व करण्यास भाग पाडले.[69]

ॲक्सिस बँक आणि कोटक महिंद्रा बँक यासारख्या इतर प्रमुख खाजगी बँकांनीही हिशेबामध्ये फेरफार आणि घोर गैरव्यवस्थापन केले आहे. 2016 मध्ये आणि नंतर पुन्हा 2017 मध्ये, रिझर्व्ह बँकेला आढळले की ॲक्सिस बँकेने आपल्या आर्थिक अहवालांमध्ये चुकीची माहिती दिली आहे, जो एक अत्यंत गंभीर गुन्हा आहे. कोटक महिंद्रा बँकेने रिझर्व्ह बँकेच्या मार्गदर्शक तत्त्वांकडे दुर्लक्ष करून आपल्या प्रवर्तकांना अनुचित लाभ मिळवून दिले असूनही, रिझर्व्ह बँकेने तिच्याविरुद्ध सौम्य भूमिका घेतली.

अर्थशास्त्रज्ञ आणि जम्मू आणि काश्मीर बँकेचे माजी अध्यक्ष हसीब द्राबू यांच्या मते, भारतातील अनेक खाजगी क्षेत्रातील बँका भ्रष्ट व्यवहारात गुंतलेल्या आहेत. द्राबू खरे तर म्हणतात की या सर्व बँकांच्या संचालक मंडळावर रिझर्व्ह बँकेचे प्रतिनिधि असले तरीही, अनेक बँकांमधील प्रमुख भागधारक कोण आहेत हे देखील तिला माहित नाही, कारण खरे मालक टॅक्स हेव्हन्समधील शेल कंपन्यांच्या जाळ्यामागे लपलेले असतात. त्यामुळे या बँका आर्थिक गैरव्यवहार आणि मनी लाँड्रिंगमध्ये गुंतल्या असण्याची शंका निर्माण होते.[70]

खाजगी बँका उत्कृष्ट कार्यक्षमता आणि सुशासनाचे आदर्श आहेत, हे एक मिथक आहे. जगभरातील खाजगी बँकांच्या वर्तनावरूनही हे सिद्ध झाले आहे. 1997 च्या पूर्व आशियाई आर्थिक संकटात अनेक खाजगी बँका दिवाळखोरीत गेल्या. 2008 च्या जागतिक आर्थिक संकटात विकसित देशांमधील खाजगी क्षेत्रातील अनेक बँका कोसळल्या. ह्या बँका लोकांच्या बचतीचा उपयोग करून सर्व प्रकारच्या धोकादायक सट्टा व्यवहारांमध्ये गुंतल्या होत्या. जोपर्यंत चांगले चालले होते तोपर्यंत सर्वजण आनंदी होते, पण जेव्हा शेअर बाजाराचा फुगा फुटला तेव्हा बँकिंग व्यवस्थेला हृदयविकाराचा झटका आला. *विकिपीडिया*मधील एका लेखानुसार, एकट्या अमेरिकेतच 2008 ते 2012 दरम्यान 465 बँका बंद पडल्या. परंतु पाश्चात्य वित्तीय अधिकाऱ्यांना सर्वात मोठ्या बँका कोसळू देणे परवडणारे नव्हते, कारण त्यामुळे जागतिक बँकिंग प्रणाली कोलमडली असती.

म्हणून त्यांनी मेरिल लिंच, एआयजी, फ्रेडी मॅक, फॅनी मे, एचबीओएस, रॉयल बँक ऑफ स्कॉटलंड, ब्रॅडफर्ड अँड बिंग्ले, फोर्टिस, हायपो आणि अलायन्स अँड लीसेस्टर यांसारख्या सर्वात मोठ्या बँकांना वाचवण्यासाठी लाखो कोटी डॉलर्स ओतले.[71]

असा जागतिक आणि भारतीय अनुभव असूनही, 2014 मध्ये सत्तेत आल्यानंतर मोदी सरकार हळूहळू भारतातील सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांचे खाजगीकरण करण्याचा पाया घालत आहे. 2021–22 च्या केंद्रीय अर्थसंकल्पीय भाषणात, अर्थमंत्र्यांनी दोन सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांचे खाजगीकरण करण्याचा सरकारचा इरादा जाहीर केला; आणि मे 2022 मध्ये, वृत्तपत्रांनी सांगितले की या निर्णयाची अंमलबजावणी प्रगत अंतिम टप्प्यात पोहोचली आहे.

एक विकसित देश असल्याने, मेरिल लिंच आणि फ्रेडी मॅक सारख्या महाकाय बँका कोसळण्यापासून वाचवण्यासाठी अमेरिकन ट्रेझरी खरबो डॉलर्स खर्च करू शकली. भारत मात्र तुलनेने गरीब देश आहे. भारत सरकारला स्टेट बँक ऑफ इंडिया मार्फत 10,000 कोटी रुपये ओतून येस बँक कोसळण्यापासून वाचवण्यात आले. पण सार्वजनिक क्षेत्रातील बँका याहून कितीतरी पटीने मोठ्या आहेत. जर सेंट्रल बँक ऑफ इंडिया आणि इंडियन ओव्हरसीज बँकेचे खाजगीकरण झाले (वृत्तपत्रांनुसार, या बँकाचे सर्वात प्रथम खाजगीकरण केले जाण्याची शक्यता आहे), आणि त्यांच्या नवीन मालकांनी या बँकांमध्ये ठेवलेल्या 7 लाख कोटी रुपयांच्या लोकांच्या बचती बेजबाबदारपणे हाताळल्या (जसे करण्याची शक्यता आहे), तर त्यांना वाचवण्यासाठी भारत सरकारकडे तेवढी आर्थिक क्षमता असेल का?

राष्ट्रीय विकासाचा त्याग

पूर्वी नमूद केल्याप्रमाणे, भारतातील बँका पूर्वी देशातील प्रमुख कॉर्पोरेट घराण्यांद्वारे नियंत्रित होत्या. त्यांनी या बँकांमध्ये जमा झालेल्या पैशाचा वापर राष्ट्रीय हितासाठी नव्हे तर नफा कमविण्याच्या त्यांच्या स्वार्थासाठी केला. म्हणून सरकारने खाजगी क्षेत्रातील सर्वात मोठ्या बँकांचे राष्ट्रीयीकरण करण्याचा निर्णय घेतला. रिझर्व्ह बँकेच्या एक अहवालात नमूद केल्याप्रमाणे: “जर बँक निधीचा वापर सामाजिक न्यायासह जलद आर्थिक विकासासाठी करायचा असेल, तर बँकिंग व्यवस्थेच्या किमान प्रमुख विभागांच्या राष्ट्रीयीकरणाशिवाय पर्याय नव्हता.” त्याच अहवालात पुढे असेही म्हटले आहे: “बँकांच्या राष्ट्रीयीकरणाचा उद्देश हा होता की बँकांच्या ठेवींचा उपयोग “काही विशिष्ट उद्योग आणि व्यावसायिक घराण्यांच्या फायद्यासाठी नव्हे तर संपूर्ण देशाच्या आर्थिक विकासासाठी केला जावा.”[72]

सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांनी त्यांच्यासाठी निश्चित केलेली उद्दिष्टे उत्कृष्ट रीतीने पूर्ण केली आहेत. त्यांनी लोकांच्या शंभर लाख कोटी रुपयांहून अधिक बचतीचे संकलन केले आहे (तक्ता 5 पहा) आणि ते कृषी, लघु उद्योग, गृहनिर्माण, ग्रामीण विद्युतीकरण, मागास

भागांचा विकास, पायाभूत सुविधा आणि यासारख्या राष्ट्रीय प्राधान्यक्रमांमध्ये गुंतवणुकीसाठी सरकारच्या ताब्यात ठेवले आहेत. भारताच्या सार्वजनिक क्षेत्रातील विमा कंपन्यांसह, त्यांनी भारताच्या राष्ट्रीय विकास योजनांमध्ये अत्यंत महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे.

सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांचे खाजगीकरण म्हणजे या प्रचंड बचतींवरचे नियंत्रण पुन्हा एकदा खाजगी कॉर्पोरेट घराण्यांच्या ताब्यात जाणे, जे फक्त स्वतःचा नफा वाढवण्यासाठी त्याचा उपयोग करतील.

4. लोकांची बचत परत बदमाशांच्या हातात

मग विमा–बँकांचे खाजगीकरण का?

भारतीय जीवन विमा महामंडळाकडे 40 लाख कोटी रुपयांहून अधिक मालमत्तेचे व्यवस्थापन आहे. भारतीय सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांमध्ये 100 लाख कोटी रुपयांपेक्षा जास्त ठेवी आहेत. एकत्रितपणे, ही रक्कम 2023–24 साठी भारताच्या GDP च्या (301 लाख कोटी रुपये) सुमारे 50% आहे.

- मग मोदी सरकार सार्वजनिक क्षेत्रातील बँका आणि विमा कंपन्यांचे खाजगीकरण करून, त्यांच्याकडे जमा असलेल्या लोकांच्या प्रचंड बचतीची सुरक्षा धोक्यात का घालत आहे?
- मोदी सरकार एवढा मोठा निधी राष्ट्रीय विकासाच्या प्राधान्यासाठी वापरण्याऐवजी खाजगी कॉर्पोरेट घराण्यांना त्यांच्या नफेखोरीसाठी का सोपवत आहे?

कारण मोदी सरकार देशातील बड्या कॉर्पोरेट घराण्यांचे मोदी सरकार पूर्णपणे देशातील मोठ्या कॉर्पोरेट घराण्यांच्या आहारी गेला आहे. त्यांनी 2014 मध्ये (आणि पुन्हा 2019 मध्ये) मोदींच्या निवडणूक प्रचारासाठी उदारपणे आर्थिक मदत केली. यामुळे मोदींच्या प्रचार खर्चाने भारताच्या निवडणूक इतिहासातील सर्वाधिक उच्चांक गाठला, आणि भाजपला निवडणुकीत प्रचंड बहुमताने विजय मिळवता आला. ते अद्यापही भाजपला अपारदर्शक निवडणूक बॉण्ड योजनेद्वारे भरभरून निधी पुरवत आहेत.
मोदी सरकारने त्याबदल्यात मोठ्या प्रमाणावर सार्वजनिक निधी आणि देशाची नैसर्गिक संपत्ती मोठ्या कंपन्या आणि अतिश्रीमंतांना हस्तांतरित केली आहे. यापैकी काही हस्तांतरणांची एक झलक पाहा:

i) कर सवलत आणि कपात

मोदी सरकारने कॉर्पोरेट कराचे दर मोठ्या प्रमाणावर कमी केले आहेत. सप्टेंबर 2019

मध्ये, अर्थमंत्र्यांनी मूळ कॉर्पोरेट कर दर 30% वरून 22% आणि नवीन उत्पादन कंपन्यांसाठी 25% वरून 15% इतका कमी केला. ही घोषणा करताना, अर्थमंत्र्यांनी हे देखील मान्य केले की यामुळे दरवर्षी थेट कर महसुलात सुमारे 1.5 लाख कोटी रुपयांचा तोटा होईल.

कॉर्पोरेट टॅक्समधील या तीव्र कपातीमुळे भारत जगातील सर्वात कमी कॉर्पोरेट कर दर असलेल्या देशांपैकी एक बनला आहे. फ्रान्समध्ये 31% ते 33.33% कॉर्पोरेट कर आहे; जर्मनीमध्येही तो साधारण तितकाच आहे; अमेरिका आणि कॅनडामध्ये कॉर्पोरेट कर सुमारे 30% आहेत, तर ब्राझीलमध्ये 34% आहे. आपला शेजारी बांगलादेशातही कॉर्पोरेट कर 35% आहे.[73]

कराचे दर कमी करण्याबरोबरच, मोदी सरकार दरवर्षी श्रीमंतांना विविध कर सवलत —कॉर्पोरेट कर, आयकर आणि उत्पादन शुल्क या सर्वांमध्ये—ही देत आहे ज्याची किंमत दरवर्षी अनेक लाख कोटी रुपयांची आहे. केंद्रीय अर्थसंकल्प दस्तऐवजांच्या विश्लेषणातून असे दिसून आले आहे की 2014–15 ते 2022–23या कालावधीत या सवलतीची एकूण किंमत किमान 45–50 लाख कोटी रुपये आहेत.[74,75]

ii) कर्जमाफी

मोदी सरकारच्या पहिल्या नऊ वर्षांत (म्हणजे 2014–15 ते 2022–23) सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांनी किमान 8.82 लाख कोटी रुपयांची कर्जे माफ केली आहेत.[76] या आकडेवारीत या कर्जांवरील व्याज समाविष्ट नाही; ते धरले तर हा तोटा या रकमेच्या तब्बल चारपटपर्यंत जाऊ शकतो.[77]

याशिवाय, सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांनी ‘उच्च आणि शक्तिशाली’ लोकांच्या कर्जांची पुनर्रचना केली आहे—जी आडमार्गाने कर्ज माफ करण्याची एक पद्धत आहे—ज्याची एकूण किंमत कदाचित अनेक लाख कोटी रुपयांची असू शकते (वास्तविक रक्कम माहित नाही).[78]

ही सर्व कर्ज माफ करूनदेखील, मार्च 2023 पर्यंत सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांची एकूण अनुत्पादक मालमत्ता किंवा एनपीए (बुडीत कर्जासाठी एक गोड नाव) 4.28 लाख कोटी रुपयांवर गेली होती.[79] सत्ताधारी राजवटीचे स्वरूप लक्षात घेता, यांतील बहुतांश कर्जे देखील लवकरच माफ होणार आहेत.

या कर्जमाफी व पुनर्रचनेचे लाभार्थी प्रामुख्याने मोठी कॉर्पोरेट घराणी आहेत.[80]

या सर्व रकमा जोडल्या, तर याचा अर्थ असा की 2014–15 ते 2022–23 या नऊ वर्षांच्या कालावधीत, मोदी सरकारने बड्या कॉर्पोरेट घराण्यांची सुमारे 15–20 लाख कोटी रुपयांची कर्जे माफ केली आहेत किंवा माफ करण्याच्या प्रक्रियेत आहे.[81]

iii) राष्ट्रीय संसाधने आणि मालमत्तेचे खाजगी क्षेत्राला हस्तांतरण

मोदी सरकारने अत्यल्प रॉयल्टीच्या बदल्यात देशातील खनिज संपत्ती आणि संसाधनांचे नियंत्रण खाजगी कॉर्पोरेशन्सकडे सोपवले आहे, फायदेशीर सार्वजनिक क्षेत्रातील कंपन्यांची मालकी विदेशी व भारतीय खाजगी उद्योगसमूहांना कवडीमोल किंमतीत विकली आहे, 'सार्वजनिक–खाजगी–भागीदारी'च्या नावाखाली पायाभूत प्रकल्पांसाठी खाजगी कंपन्यांना थेट अनुदाने दिली आहेत, इ. या प्रकारे सार्वजनिक संपत्तीचे खाजगी खिशात होणाऱ्या हस्तांतरणामुळे दरवर्षी सरकारी तिजोरीला अनेक लाख कोटी रुपयांचा प्रचंड तोटा पोहोचत आहे!

उदा., महामारीच्या काळात मोदी सरकारने 19 कोळसा खाणींचा इतक्या कमी दरात लिलाव केला की त्यामुळे अनेक राज्यांना हजारो कोटी रुपयांच्या संभाव्य महसुलाचा फटका बसला.[82]

त्याहूनही अधिक धक्कादायक म्हणजे एअर इंडियाची टाटांना विक्री. 2021 मध्ये मोदी सरकारने एअर इंडिया, तिची कमी किंमतीची एअरलाइन एअर इंडिया एक्सप्रेस आणि एअर इंडियाचा AISATS (ग्राउंड हँडलिंग कंपनी, ज्यामध्ये एअर इंडिया आणि सिंगापूर एअरलाइन्स समान भागीदार आहेत) मधील हिस्सा, हे सर्व फक्त 2,700 कोटी रुपयांना टाटांना विकले. याशिवाय टाटांनी एअर इंडियाच्या 61,562 कोटी रुपयांच्या एकूण कर्जापैकी 15,300 कोटी रुपयांचे कर्ज ही स्वीकारले. वृत्तांनुसार, हे कर्ज पुनर्रचनेसाठी टाटा लवकरच सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांशी वाटाघाटी करणार असून त्यातील काही भाग माफ होण्याची शक्यता आहे. उर्वरित 46,252 कोटी रुपयांचे कर्ज सरकारने स्वतःवर घेतले. (केंद्रीय अर्थसंकल्प 2022–23 मध्ये केंद्राने एअर इंडियाची थकबाकी फेडण्यासाठी 51,917 कोटी रुपयांची तरतूद केली.)

याच्या बदल्यात टाटांनी एअर इंडिया आणि एअर इंडिया एक्सप्रेसद्वारे चालवल्या जाणाऱ्या 141 विमानांच्या ताफ्यावर (49 वाइड-बॉडी लांब पल्ल्याच्या जेट्ससह) नियंत्रण मिळवले. त्यासोबतच भारतीय विमानतळांवर 4,400 देशांतर्गत आणि 1,800 आंतरराष्ट्रीय लँडिंग / पार्किंग स्लॉट्स, तसेच परदेशातील विमानतळांवरील 900 स्लॉट्सवरही ताबा मिळवला. अशा प्रकारे टाटांनी मिळवलेली मालमत्तेची एकूण किंमत काही लाख कोटी रुपयांपर्यंत जाते.

करार पूर्ण झाल्यानंतर टाटांनी एअर इंडिया करारासाठी तसेच कार्यकारी भांडवलासाठी सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांच्या संघटने कडून 4.25% व्याजदराने 23,000 कोटी रुपयांचे कर्ज देखील मिळवले.[83] एअर इंडियाला कार्यकारी भांडवलासाठी दिलेल्या कर्जाचा काही भाग माफ होण्याचीही शक्यता आहे. आणि आम्ही ही पुस्तिका पूर्ण करत असतानाच बातमी आली की टाटा एअर इंडियाच्या विद्यमान कर्जाचे पुनर्वित्त करण्यासाठी आणखी 18,000 कोटी रुपये कर्ज घेत आहे.[84]

याचा अर्थ असा की टाटांनी स्वीकारलेल्या एअर इंडियाच्या 15,300 कोटी रुपयांच्या कर्जाच्या माफीची प्रक्रिया सुरू झाली आहे. सार्वजनिक क्षेत्रातील बँका या कर्जातील अर्धा भाग माफ करतील, असे गृहीत धरले तर याचा अर्थ असा होतो की प्रत्यक्षात केंद्राने टाटांना एअर इंडिया आणि एअर इंडिया एक्सप्रेस मोफत दिले आहेत, आणि त्याव्यतिरिक्त [51,917 + (15,300/2) – 2,700 =] 56,867 कोटी रुपयांचा सार्वजनिक पैसा देखील हा करार पूर्ण करण्यासाठी टाकला आहे.

मोदी सरकारकडून खाजगीकरण होणाऱ्या प्रत्येक सार्वजनिक क्षेत्रातील युनिटची हीच कथा आहे—यापैकी प्रत्येक सार्वजनिक मालमत्ता विदेशी आणि भारतीय खाजगी कंपन्यांना मोठ्या सवलतीच्या किमतीत विकली गेली आहे. त्यामुळे 2023–24 मध्ये निर्गुंतवणुकीतून 51,000 कोटी रुपये कमावण्याची आशा असल्याचा दावा सरकार करत असताना, प्रत्यक्षात या प्रक्रियेत सरकारी तिजोरीचे (कल्पित) नुकसान 5 ते 10 लाख कोटी रुपयांचे (कदाचित त्याहून अधिक) होणार आहे.

मोदी सरकारने आणखी एक योजना सुरू केली आहे, ज्याअंतर्गत चार वर्षांच्या कालावधीत (2022–25) खाजगी संस्थांना 6 लाख कोटी रुपयांच्या भौतिक मालमत्ता—जसे की रेल्वेमार्ग आणि स्थानके, दूरसंचार प्रणाली, वीज प्रसारण रेषा, तेल आणि गॅस पाईपलाइन, रस्ते, पूल, बंदरे इत्यादी—'भाड्याने' (लीझ) दिल्या जातील. वर्षानुवर्षांच्या मेहनतीने उभारलेल्या या मालमत्तांची खरी किंमत या रकमेच्या अनेक पटींनी अधिक असणार आहे. ही तथाकथित 'भाडेपट्टी' 40 वर्षांपर्यंत चालणार आहे. ही खरंतर भाडेपट्टीच्या नावाखाली विक्री आहे! माध्यमांच्या अहवालानुसार, या मालमत्ता घेणाऱ्या खाजगी कंपन्या प्रगत देशांमध्ये स्थित असलेल्या प्रचंड भांडवली निधी आहेत, ज्यांना त्यांच्या अब्जावधी गुंतवणुकीवर जलद आणि भरघोस नफा मिळवायचा आहे. त्यामुळे, दिल्लीतील 'राष्ट्रवादी' सरकारकडून भाड्याने घेतलेल्या या मालमत्तांची देखभाल किंवा गुणवत्ता सुधारण्यामध्ये त्यांना काहीही स्वारस्य नसणार आहे; उलट, ते कमीतकमी वेळेत जास्तीत जास्त नफा कमावण्याचा प्रयत्न करतील.[85]

हे जणू पुरेसे नव्हते, म्हणून आता मोदी सरकार लोकांची एकूण 140 लाख कोटी रुपयांहून अधिक बचत "फसवणूक करणाऱ्या", "नीतीभ्रष्ट" आणि "चलाख खेळाडू"—म्हणजेच विदेशी व भारतीय विमा कंपन्यां—च्या हाती त्यांच्या नफेखोरीसाठी सोपवत आहे, आणि त्यामुळे या प्रचंड रकमेच्या सुरक्षिततेलाच गंभीर धोका निर्माण करत आहे!

लोकांच्या उपजीविकेवर हल्ला

श्रीमंतांच्या तिजोरीत सार्वजनिक निधीच्या या प्रचंड हस्तांतरणामुळेच मोदींच्या सत्ताकाळात देशातील अब्जाधीशांची संख्या तिपटीने वाढली आहे—2014 मध्ये 56 वरून 2022 मध्ये ती 166 वर पोहोचली—आणि मोदींचे 'मित्र' जगातील सर्वात श्रीमंत लोकांच्या यादीत सामील झाले आहेत.[86] देशातील सर्वात श्रीमंत 10 व्यक्तींची संपत्ती

27.52 लाख कोटी रुपयांवर पोहोचली आहे—जी 2022 साली देशाच्या जीडीपीच्या 10% इतकी होती. तसेच, देशातील अव्वल 1% लोकांनी देशाच्या संपत्तीपैकी 40% पेक्षा जास्त हिस्सा काबीज केला आहे.[87]

श्रीमंतांच्या खिशात सार्वजनिक निधीच्या या मोठ्या हस्तांतरणामुळे सरकारी महसुलात निर्माण झालेली तूट भरून काढण्यासाठी मोदी सरकार अप्रत्यक्ष कर वाढवत आहे. अन्नपदार्थांसह सामान्य लोकांच्या दररोजच्या वापरातील वस्तूंवर, जीएसटी लागू करण्यात आला आहे, तसेच पेट्रोल व डिझेलवरही कर वाढवण्यात आले आहेत. या अप्रत्यक्ष करांचा बोजा गरीबांवर असमान प्रमाणात पडतो—एका अलीकडील ऑक्सफॅम अहवालानुसार, देशातील खालचे 50% लोक त्यांच्या उत्पन्नाच्या टक्केवारीत, शीर्ष 10% श्रीमंतांपेक्षा तब्बल सहापट जास्त अप्रत्यक्ष कर भरतात.[88] हे उच्च अप्रत्यक्ष करच महागाईच्या वाढीमागील सर्वात महत्त्वाचे कारण आहे—ज्याचा सर्वाधिक फटका गरीब लोकांना बसतो.

भारतातील कामगारांपैकी 92% पेक्षा जास्त लोक असंघटित क्षेत्रात कार्यरत आहे—ज्यामध्ये शेती, किरकोळ व्यापार आणि सूक्ष्म व लघु उद्योगांचा समावेश होतो. हे क्षेत्र देशाच्या जीडीपीच्या सुमारे 45% योगदान देते. मोठ्या कॉर्पोरेट घराण्यांना या क्षेत्रावर ताबा मिळवता यावा यासाठी मोदी सरकार पद्धतशीरपणे त्याचा विनाश करत आहे. यामुळे बेरोजगारी गेल्या अनेक दशकांतील उच्चतम स्तरावर पोहोचली आहे. (बेरोजगारीचे प्रमाण कमी असल्याचे सरकारी दावे हे फक्त आकडेवारीची जुळवाजुळव आहेत.) जर आपण बेरोजगारांच्या संख्येत यांचा समावेश केला (i) असुरक्षित नोकऱ्यांमध्ये अल्प उत्पन्नावर काम करणारे कामगार, आणि (ii) नोकरी शोधणेच सोडून दिलेले हताश कामगार, तर खरा बेरोजगारीचा दर 50% किंवा त्याहून अधिक इतकी धक्कादायक पातळीवर पोहोचतो.[89]

यामुळे कोट्यवधी लोक दारिद्र्याच्या गर्तेत ढकलले गेले आहेत. मोदी सरकारने जाहीर केलेल्या मर्यादित आकडेवारीच्या आधारे अर्थशास्त्रज्ञ संतोष मेहरोत्रा आणि जजाती केशरी परिडा यांना असे आढळले की दारिद्र्यरेषेखालील लोकांची एकूण संख्या (2012 मध्ये नियोजन आयोगाने निश्चित केलेली अधिकृत दारिद्र्यरेषा, महागाईनुसार 2020 पर्यंत अद्ययावत केलेली) मोदी राजवटीत वाढली आहे—2012–13 मध्ये 26.98 कोटींवरून ती 2019–20 मध्ये 34.63 कोटींवर गेली. केवळ सात वर्षांत झालेली ही जवळपास 30 टक्क्यांची धक्कादायक वाढ आहे. आणि हेही कदाचित कमी लेखलेले आहे—इतर प्रतिष्ठित अर्थतज्ज्ञांच्या मते, गरीबांची खरी संख्या याहून खूपच जास्त आहे.[90]

ही गोष्ट इतर आकडेवारीतूनही दिसून येते. पाच संयुक्त राष्ट्र संघटनांनी संयुक्तपणे प्रकाशित केलेल्या *स्टेट ऑफ फूड सिक्युरिटी अँड न्यूट्रिशन इन द वर्ल्ड* (State of Food Security and Nutrition in the World, 2022) अहवालानुसार, 2019–21 दरम्यान भारतातील सुमारे 56 कोटी लोक, म्हणजेच लोकसंख्येच्या 40.6%, मध्यम

किंवा तीव्र अन्न असुरक्षिततेचा सामना करत होते. 2014–16 मध्ये हा आकडा 36.4 कोटी (लोकसंख्येच्या 27.5%) इतका होता. ही वाढ प्रचंड आहे.[91]

ग्लोबल हंगर इंडेक्स 2022 मध्ये भारताचा क्रमांक 121 देशांपैकी 107 असून तो अत्यंत खालचा क्रमांक आहे.[92]

स्वातंत्र्यानंतर केंद्रात आलेले मोदी सरकार हे सर्वाधिक जनविरोधी सरकार असल्याबद्दल कोणतीही शंका नाही.

उभं राहू या, कणा ठेवू या!

मला उमगत नाही,
तुम्ही मुडद्यांना का पूजता?
त्यांना का वाहता दुर्वा आणि अक्षता ?
का करू पाहता त्यांचा उद्धार,
जे स्वत:च होते नश्वर,
ज्यांनी मानगुटीवर कधीच ठेवला नाही कणा!
मला दिसला नाही कधी, एका भुतातही कणा,
जेव्हा हालले वादळांनी, सोडून गेले लाटांनी,
जेव्हा भरकटले वावटळांनी,
त्यावेळीच पाहिला मी कणा!
तो कणा होता एका उभ्या माणसाचा,
जो वाकला नाही कधी;
विनवणीला, धमक्यांना,
स्वप्नांना, मोहांना,
राजसिहासनाला,
त्या कणाहीन
तुतारीच्या भेसूर भयाण सूरांना.
म्हणूनच सांगतो तुम्हाला, त्या मुडद्यांना नका पूजू.
त्या प्रेतांना नका वाहू अक्षता!
पाहा जर, तर या उभ्या माणसाकडे बघा,
ज्याच्या अंगावर आहेत व्रण, डोक्यावर आहे शेला,
पण डोळ्यांत अजूनही आहे विजेचा पारा,
आणि डोक्यावर अजूनही आहे
सूर्य! सूर्य!!

– *कुसुमाग्रज*

नक्कीच! चला, आपण निराशावाद झटकून टाकूया, उज्ज्वल भविष्याचे स्वप्न पाहू आणि ठामपणे उभे राहू! मोदींचा हा बेभान रथ कितीही प्रबळ वाटला, तरी आपण स्वतःवर, आपल्या सामूहिक ताकदीवर आणि सामान्य जनतेच्या सामर्थ्यावर विश्वास ठेवूया. आपण सर्वजण एकत्र आलो, तर मोदी सरकार आणि मोठ्या कॉर्पोरेट घराण्यांनी आपली उपजीविका उद्ध्वस्त करून स्वतःचा नफा वाढवण्यासाठी चालवलेल्या हल्ल्याला आपण तोंड देऊ शकतो.

चला सुरुवात करूया, आपल्या छोट्या लढाया सुरू करू. त्याचबरोबर देशभर शेतकरी, कामगार, विद्यार्थी, शिक्षक, बँक आणि विमा कर्मचारी आपल्या विशिष्ट मागण्यांसाठी जे लढा देत आहेत, त्या स्थानिक संघर्षांमध्येही सहभागी होण्याची आपल्याला गरज आहे.

हा संघर्ष कठीण आहे, परंतु निराश होण्याचे काही कारण नाही. आपण झपाट्याने बदलणाऱ्या जगात, आश्चर्याने भरलेल्या जगात जगत आहोत. वर्षभरापूर्वी कोणी विचार तरी केला असता का की काँग्रेस स्वतःला नव्याने घडवण्यासाठी गंभीर पाऊल उचलेल? आणि त्यासाठी राहुल गांधी 3,500 किमीची 'भारत जोडो' पदयात्रा करून पक्षाला पुन्हा सामान्य लोकांशी जोडण्याचा प्रयत्न करतील, आणि ह्या यात्रेला लोकांकडून असा अभूतपूर्व, उत्साहवर्धक प्रतिसाद मिळेल! जर काँग्रेस आणि इतर विरोधी पक्ष मोदी सरकारच्या कॉर्पोरेट-धार्जिण्या, जनविरोधी अजेंड्याला ठामपणे सामोरे जाण्यास आणि लोकहितवादी कार्यक्रमासाठी लढण्यास तयार असतील—तर आपणही त्यांना पाठिंबा देऊ आणि या लढ्याला अधिक धार लावू!

ही उद्दिष्टे निश्चितच अल्पकालीन आहेत. या संघर्षांमध्ये स्वतःला झोकून घेत असताना, आपण लोकांमध्ये ही जाणीव रुजवूया की दीर्घकाळाच्या दृष्टीने भविष्यात असा नवीन समाज निर्माण करणे शक्य आहे, जिथे आर्थिक क्रियाकलापांचा उद्देश मोठ्या कॉर्पोरेट घराण्यांचा नफा वाढवण्यासाठी नव्हे, तर लोकांच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी केला जाईल— जिथे लोक सन्मानाने, समाधानाने, सुरक्षितपणे आणि शक्य तितक्या सर्जनशीलतेने जीवन जगू शकतील. व्हेनेझुएला, बोलिव्हिया आणि निकराग्वा येथे क्रांतिकारी चळवळी लोकशाही मार्गाने सत्तेत आल्या आहेत आणि असा समाज उभारण्याचा प्रयत्न करत आहेत. जर ते तसे करू शकतात, तर आपणही एक दिवस नक्की करू!

हम होंगे कामयाब,
हम होंगे कामयाब
हम होंगे कामयाब एक दिन

संदर्भ

1 Shobha Warrier, “Government Is Selling People's Trust in LIC”, 17 February 2022, https://www.rediff.com; “Amend Acts by Bringing Amendments and Not Through Finance Bill Route: Jairam Ramesh”, 24 March 2021, https://www.newindianexpress.com.

2 V. Sridhar, “LIC’s IPO: A Scam of Gigantic Proportions”, Newsclick, 27 April 2022, https://www.newsclick.in; “LIC IPO: Govt’s Treasure Chest Richer by Rs 20,557 Crore After Diluting 3.5% Stake with the Mega-Offer”, 13 May 2022, https://zeenews.india.com.

3 For definition of Life Fund, see Table 1.

4 Sarah Thanawala, “LIC IPO: How Is it the Biggest Privatisation Scam in India?” 13 May 2022, https://theleaflet.in; Amanulla Khan, “As the Mega LIC IPO Looms, Did it Fulfill the Objectives of Nationalisation?” 30 January 2022, https://thewire.in.

5 “Annual Report – Life Insurance Corporation of India”, Director’s Report, 2021-22, https://licindia.in.

6 Amanulla Khan, op. cit.

7 V. Sridhar, “LIC 'Disinvestment': Outrageous Idea”, *Frontline* magazine, 28 February 2020, https://frontline.thehindu.com.

8 Saptaparno Ghosh, “Explained: The Amendment That Helped LIC’s Embedded Value”, 17 February 2022, https://www.thehindu.com.

9 “LIC to Focus Primarily on Non-Participatory Products for Growth in FY23, Says MD Raj Kumar”, 1 June 2022, https://bfsi.economictimes.indiatimes.com.

10 V. Sridhar, “LIC’s IPO: A Scam of Gigantic Proportions”, op. cit.

11 V. Sridhar, “Grossly Undervalued, LIC’s IPO Is the Most Controversial Ever”, 4 May 2022, https://thefederal.com; “How LIC's Stock Market Investments Stack Up”, 23 February 2022, https://bfsi.economictimes.indiatimes.com.

12 “LIC's Market Cap Could be Rs 22 Lakh Crore, Ahead of Reliance”, 13 February 2022, https://economictimes.indiatimes.com.

13 V. Sridhar, “LIC’s IPO: A Scam of Gigantic Proportions”, op. cit.

14 For more on this deliberate underpricing of LIC’s shares, see: ibid.

15 Jayati Ghosh, *The Indian Economy: 1998–99, an Alternative Survey*, Delhi Science Forum, New Delhi–19, p. 80; R. Padmanabhan, *Frontline,* April 22, 1994, pp. 111–12, op. cit.; In Defence of Nationalised LIC and GIC, Part I”, All India Insurance Employees Association Pamphlet, 1994, pp. 70–76, published by All India Insurance Employees' Association, Chennai–2; “HT THIS DAY: January 20, 1956 — India to Nationalise Life Insurance Business; Govt Take Over Management of Companies”, https://www.hindustantimes.com.

16 “Lok Sabha Debates - Parliament Digital Library”, https://eparlib.nic.in/bitstream/123456789/56176/1/lsd_01_12_03–03–1956.pdf.

17 “19th January 2011: 55th Anniversary of Nationalisation of Life Insurance”, East Central Zone Insurance Employees’ Association, http://ecziea.org.

18 “Eminent Parliamentarians Monograph Series”, https://eparlib.nic.in/bitstream/123456789/58691/1/Eminent_Parliamentarians_Series_Chintaman_Deshmukh.pdf.

19 “HT THIS DAY: January 20, 1956”, op. cit.

20 V. Sridhar, “LIC 'Disinvestment': Outrageous Idea”, op. cit.; Amanulla Khan, “LIC IPO: Privileging Shareholders over Policyholders”, *EPW*, 12 March 2022, https://www.epw.in.

21 Amanulla Khan, ibid.

22 Sum assured refers to the pre-decided amount payable to the policyholder or beneficiary on the occurrence of insured event.

23 Thomas Franco, “Selling the Golden Goose for a Pittance – Does Our FM Know What LIC Is?” 15 January 2022, https://www.cenfa.org.

24 Tapas Kumar Parida, Debashis Acharya, “The Life Insurance Industry in India: Current State and Efficiency”, p. 11, https://books.google.co.in; “Annual Report – Life Insurance Corporation of India”, Annual Report 2021-22, https://licindia.in.

25 Amanulla Khan, “LIC IPO: Privileging Shareholders over Policyholders”, op. cit.; “LIC's Asset Base Goes Past Rs 38 Lakh Crore in Fiscal 2021”, 2 September 2021, https://www.ibef.org.

26 “Yes, Insurance Needs Better Cover But Not with Foreign Capital”, 26 February 2013, http://www.thehindu.com; *Aspects of India's Economy*, Nos. 26–27, p. 148, published by RUPE, Prabhadevi, Mumbai–25.

27 Remya Nair & Anirudh Laskar, “Has LIC Become the Lender of Last Resort?” 9 June 2016, https://www.livemint.com.

28 “Latest Life Insurance Claim Settlement Ratio of Companies in 2022”, 7 January 2022, https://economictimes.indiatimes.com.

29 “The Rediff Business Interview: N M Sundaram”, 1 December 1998, https://m.rediff.com. Note: This is an old statistic. We have not been able to get any latest statistic on average world claim settlement ratio. But from media reports about the continuing defrauding of consumers by the global insurance industry, some of which we cite later in this article, it is obvious that this ratio wouldn’t have improved much since.

30 “Bill to Privatise State-Run General Insurance Cos Gets Parliament Nod”, 12 August 2021, https://www.business-standard.com; “LIC Stake Sale to Help Improve Insurer's Administration, Accountability: Nirmala Sitharaman”, 8 February 2020, https://www.ndtv.com. There are innumerable articles in the media praising privatisation of the insurance sector. See for instance: Mayur Shetty, “Moody’s: LIC IPO to Boost Transparency”, 21 January 2022, http://timesofindia.indiatimes.com; Nirmala Konjengbam, “FDI in Insurance Hiked to 74%, LIC IPO in 2022”, 1 February 2021, https://www.outlookmoney.com.

31 *IRDAI Annual Report*, 2021–22, https://irdai.gov.in.

32 Amanulla Khan, “LIC IPO: Privileging Shareholders over Policyholders”, op. cit.

33 *Aspects of India's Economy*, No. 28, p. 22, op. cit.

34 Figures for 2020. “World Insurance: the Recovery Gains Pace”, *Sigma* No. 3/2021, p. 38, https://www.swissre.com.

35 Ibid.

36 “India: Financial System Stability Assessment Update”, *IMF Country Report* No. 13/8, January 2013, p. 68, https://www.elibrary.imf.org.

37 “Number of Life Insurance Offices in India as of Financial Year 2019, by Region”, https://www.statista.com.

38 Amanulla Khan, “LIC IPO: Privileging Shareholders over Policyholders”, op. cit.; Thomas Franco, op. cit.

39 Amanulla Khan, ibid.; “LIC Market Share Unparalleled Globally With Highest ROE of 82%”, 7 February 2022, http://timesofindia.indiatimes.com.

40 *IRDAI Annual Report*, 2021–22. The figure for total investment as given in the IRDAI Report is probably for March 2021, as total investments of LIC were Rs 36.76 lakh crore on 31 March 2021 and had gone up to Rs 40.85 lakh crore on 31 March 2022 as per the LIC Director’s Report of 2022.

41 Ibid. Total New Business Income of LIC (First Year and Single) for 2021–22 was Rs 1.99 lakh

crore, while for the private sector was Rs 1.16 lakh crore; total number of new individual policies issued by the LIC in 2021–22 was 217.2 lakh, while the private sector issued 73.9 lakh new policies.

42 “LIC Holds Stocks Worth Nearly Rs 10 Lakh Crore; Here are its Top Holdings, Latest Buys Ahead of IPO”, 5 May 2022, https://www.financialexpress.com; “LIC DRHP: Equity Investments Valued at Rs 9.78 Lakh Cr, Double Since March 2020”, 15 February 2022, https://economictimes.indiatimes.com.

43 “LIC Bets on Adani: Over 2 Years, Steadily Increases Holding in its Group Companies”, 2 December 2022, https://indianexpress.com; “How LIC's Stock Market Investments Stack Up”, February 23, 2022, https://bfsi.economictimes.indiatimes.com.

44 “LIC’s Investments in Adani Group have Increased Sharply in Past Two Years, Say Reports”, Scroll Staff, 2 December 2022, https://scroll.in.

45 “LIC’s Investments in Adani Group have Increased Sharply in Past Two Years, Say Reports”, Scroll Staff, 2 December 2022, https://scroll.in.

46 Praneta Jha, “LIC Public Listing: From Cash Cow to Sacrificial Lamb?” 6 August 2019, https://www.newsclick.in; Sucheta Dalal, “IDBI Bank Privatisation: Much-Needed Move, But at What Price?”, 22 October 2022, https://www.moneylife.in.

47 C.P. Chandrasekhar, “Privatising Indian Insurance”, 22 March 2021, https://www.networkideas.org.

48 David Dietz and Darrell Preston, “The Insurance Hoax”, September 2007, http://www.bloomberg.com; Maureen Farrell, “Top Health-Insurance Scams”, 18 January 2008, http://www.forbes.com.

49 “Tricks of the Trade: How Insurance Companies Deny, Delay, Confuse and Refuse”, https://www.jacksonandwilson.com.

50 R. Ramakumar, “Hardly a Model”, *Frontline*, 2 November 2012, https://frontline.thehindu.com; Alison P. Galvani et al., “Universal Healthcare as Pandemic Preparedness: The Lives and Costs that Could have been Saved During the COVID-19 Pandemic”, 13 June 2022, https://www.pnas.org.

51 Jayati Ghosh, “The Indian Economy: 1998–99, an Alternative Survey”, op. cit., p. 79.

52 “Insurance Company Failure”, https://www.actuaries.org.uk.

53 *Failed Promises: Insurance Company Insolvencies: a Report, Volume 4*, 1990, https://books.google.co.in; see also: Robert A. Rosenblatt, “House Report Sees Peril in Insurance Industry ... Study Finds ‘Scandalous Mismanagement’ Could Set Off Widespread Failures”, 24 February 1990, https://www.latimes.com.

54 “Bankruptcy of Insurance and Reinsurance Companies in the United States”, *Atlas Magazine*, January 2019, https://www.atlas-mag.net.

55 C.P. Chandrasekhar, “Importing Risk into Insurance”, 17 October 2012, https://www.networkideas.org.

56 *In Defence of Nationalised LIC and GIC, Part II*, All India Insurance Employees Association Pamphlet, 1994, p. 10, published by All India Insurance Employees' Association, Chennai–2; Richard W. Stevenson, “Lloyd's Tries to Insure Its Future”, 30 April 1993, http://www.nytimes.com.

57 “Failures and Near Misses in Insurance”, 8 October 2021, https://www.eiopa.europa.eu.

58 *Failed Promises: Insurance Company Insolvencies: a Report, Volume 4*, op. cit.

59 *Report on Currency and Finance*, 2006–08, Volume 1, Table 3.21, p. 97, RBI, 2008, https://rbidocs.rbi.org.in.

60 https://rbidocs.rbi.org.in/rdocs/content/PDFs/90069.pdf.

61 *Report on Currency and Finance*, 2006–08, Volume 1, Annex III.1, pg. 139, RBI, op. cit.

62 Cited in: Amol Agrawal, “The Origins Of The Great Indian Bank Merger”, 5 September 2019, https://www.bqprime.com.

63 *Report on Currency and Finance*, 2006–08, Volume 1, Table 3.22, pg. 98, RBI, op. cit.

64 Note that figures for 1969 and 2021 include both nationalised and private sector banks. For 1947: *Statistical Tables Relating to Banks in India*, 1948, RBI, p. xii and xiv, https://rbidocs.rbi.org.in; *Statistical Tables Relating to Banks in India*, 1969, RBI, Table no. 4, p. 12, https://rbidocs.rbi.org.in; *Report on Trend and Progress of Banking in Ind*ia 2020–21, RBI, 2021, Table IV.1, p. 47, https://rbidocs.rbi.org.in.

65 Amol Agrawal, “Learning from Crises”, 19 January 2021, https://www.theindiaforum.in.

66 “Efficient’ Private Banks? Here Is the List of Failed Private Banks in India”, 26 February 2018, https://www.newsclick.in; Ashish Nag and Jatinder Kaur, “Mergers: A Case Study of Forceful Merger of Global Trust Bank with Oriental Bank of Commerce”, *SUMEDHA Journal of Management*, http://cmrcetmba.in.

67 “What Is Yes Bank Crisis?” 5 March 2020, https://www.business-standard.com.

68 Binoo John, “Tale of Yes Bank’s Rana Kapoor Paints a Frightening Picture of Banking Sector”, 7 March 2021, https://thefederal.com.

69 Hemindra Hazari, “India’s Private Banks and Private Investors: False Theory, Dangerous Consequences”, 30 September 2018, https://rupeindia.wordpress.com.

70 Haseeb Drabu cited in: Binoo John, “Tale of Yes Bank’s Rana Kapoor Paints a Frightening Picture of Banking Sector”, op. cit.

71 “Failed Promises: Insurance Company Insolvencies”, *MRZine*, 10 October 2008, http://www.monthlyreview.org/mrzine; *List of Bank Failures in the United States (2008–presen*t), https://en.wikipedia.org, accessed on 18 December 2022.

72 *Report on Currency and* Finance, 2006–08, Volume 1: The Banking Sector in India: Emerging Issues and Challenges, RBI, 2008, p. 97, op. cit.

73 “What Is Corporate Tax? India’s Corporate Tax Comparison with Other Countries”, 20 September 2019, https://www.newsx.com.

74 Our estimate. Budget documents reveal that in 2014–15 and 2015–16, the Modi Government gave tax exemptions to the country’s uber rich totalling Rs 11 lakh crore. For 2016–17, the government changed its methodology of making this calculation to show a much lowered figure — we have calculated that actual tax concession was the same as the previous year, Rs 5.5 lakh crore. In the subsequent years, the government stopped making a full estimate of these tax concessions. Considering the overall attitude of the government towards giving subsidies to the rich, we can safely estimate that tax concessions for the subsequent years must be at least at the same level as the first three years, if not more. So, total tax concessions for 9 years = 5.5 x 9 = ~ Rs 50 lakh crore. For more on this, see our article: Neeraj Jain, “Pandering to Dictates of Global Finance”, *Janata Weekly*, 19 February 2017, http://www.janataweekly.org.

75 This calculation done by us matches with a much more rigorous calculation done by economists Reetika Khera and Anmol Somanchi of IIM Ahmedabad. They have done calculations upto 2019–20, and conclude that the crash in the government estimate of revenue foregone completely disappears if the calculations are redone based on the older methodology, and in fact exceed Rs 6 lakh crore for 2018–19 and 2019–20. See Figure 1a, Fixing A+B in Reetika Khera and Anmol Somanchi, “A Comparable Series of Tax Revenue Foregone”, May 2020, https://web.iima.ac.in.

76 Rs 10.4 Lakh Crore NPAs, 9 Years: Which Banks Wrote Off, Recovered How Much?” 1 March 2024, https://www.newslaundry.com.

77 Sucheta Dalal, "Loan Write Offs Is the 'Biggest Scandal of the Century'", 9 May 2016, https://www.moneylife.in.

78 For more on this, see our booklet, *Is the Government Really Poor?,* Lokayat publication, Pune, 2018, http://lokayat.org.in.

79 Vivek Kaul, "Banks have Written Off Bad Loans Worth Rs 10.8 Lakh Crore in Last Eight Years", op. cit.

80 "SBI Tops Corporate Loan Waiver List", 11 October 2019, https://www.dailypioneer.com; Rohit Prasad & Gaurav Gupta, "Data Check: Loan Defaults by Corporates have Cost the State Much More than Farm Loan Waivers", 18 February 2019, https://scroll.in; Ashish Kajla, "Banks Paying Heavily for Corporate Loan Waivers: RTI", 30 July 2020, https://www.cenfa.org.

81 This estimate assumes that write-offs in the name of loan restructuring are as much as the loan write-offs. This figure does not include interest accruing on these loans; including that, the figure would be much more than this.

82 Shreegireesh Jalihal & Tapasya, "Coal Auctions: Modi Govt's Policy Push to Private Miners Will Cost Chhattisgarh Rs 900 Crore a Year", 16 August 2021, https://www.newslaundry.com.

83 "Tata Plans to Borrow Rs 15,000 Crore for Air India's Working Capital", 29 October 2022, https://www.business-standard.com; Ravi Sharma, "Air India: Sold for a Song", *Frontline*, 19 November 2021, https://frontline.thehindu.com; V. Sridhar, "Air India: Family Silver Sold for a Song", 15 October 2021, https://www.newsclick.in.

84 "Air India to Borrow Rs 18,000 Crore from SBI, BoB: Report", 7 February 2023, https://www.businesstoday.in.

85 Subodh Varma, "Who Is Taking Over National Assets in India?" 17 April 2022, https://www.newsclick.in.

86 "Survival of the Richest: The India Story", Oxfam Report, 15 January 2023, https://www.oxfamindia.org; Naazneen Karmali, "Indian Billionaires 2014: Big Winners, Big Losers", 3 March 2014, https://www.forbes.com.

87 "Survival of the Richest: The India Story", ibid.

88 Ibid.

89 See our booklet: *The Unemployment Crisis: Reasons and Solutions*, Lokayat publication, December 2020, www.lokayat.org.in.

90 Santosh Mehrotra and Jajati Keshari Parida, "'Pakoda' Employment Has Increased Poverty Over the Last Eight Years", https://thewire.in.

91 T.K. Rajalakshmi, "Starved of Data: India's Hungry People Go Missing from FAO Report", *Frontline*, 24 July 2022, https://frontline.thehindu.com; *The State of Food Security and Nutrition in the World 2022*, https://www.fao.org.

92 "India Falls to 107 from 101 in Global Hunger Index, Behind Pak, Nepal", 18 October 2022, https://www.ndtv.com.

आमच्याबद्दल: लोकायत

ह्या पुस्तिकेत मांडलेला दृष्टिकोन डोळ्यासमोर ठेवूनच काही वर्षांपूर्वी आम्ही 'लोकायत' ह्या मंचाची स्थापना केली. देशाच्या वाढत्या आर्थिक आणि बेरोजगारीच्या संकटाची खरी कारणे आहेत—जागतिक बँक व आंतरराष्ट्रीय नाणे निधीच्या दबावाखाली सरकारद्वारे राबवण्यात येणारी नवउदारवादी आर्थिक धोरणे. 2014 मध्ये सत्तेत आल्यानंतर मोदींच्या नेतृत्वाखालील भाजप सरकारने निर्दयीपणे या धोरणांच्या अंमलबजावणीला गती दिली आहे. ते केवळ देशातील सर्वात मोठ्या कॉर्पोरेट घराण्यांच्या नफेखोरीसाठी अर्थव्यवस्था चालवत आहेत. मोदीनॉमिक्स — मोदींच्या शासनकाळात नवउदारवादी सुधारणांचा वेग — मुळे देशातील बेरोजगारीच्या दरात भयानक वाढ झाली आहे.

अलीकडे, नवउदारवादी जागतिकीकरणामुळे निर्माण झालेल्या संकटाव्यतिरिक्त, भारतीय समाज आणखी एका गंभीर संकटाचा सामना करत आहे—ते म्हणजे फॅसिझम, नवउदारवादाचा जुळा भाऊ. देशात झपाट्याने वाढणाऱ्या फॅसिस्ट शक्तींमुळे धर्मनिरपेक्ष, लोकशाही व समाजवादी प्रजासत्ताकाची कल्पनाच धोक्यात आली आहे—स्वातंत्र्य लढ्यातील नेत्यांचे हे स्वप्न भारताच्या राज्यघटनेत अंतर्भूत आहे.

नवउदारवादी जागतिकीकरण आणि फॅसिझमच्या ह्या दुहेरी संकटाला सामोरे जाण्यासाठी लोकायत देशभरातील समविचारी गट–संघटनांसह संयुक्त व्यासपीठ तयार करण्यासाठी प्रयत्नशील आहे. लोकायतने भारतीय राज्यघटनेच्या मूल्यांबद्दल लोकांमध्ये जागरुकता निर्माण करण्यासाठी आणि फॅसिस्ट शक्तींशी लढण्यास त्यांना एकत्र करण्यासाठी विविध कार्यक्रमांचे आयोजन केले आहे. जसे: सेमिनार, व्याख्याने, चित्रपट प्रदर्शने, गाण्यांचे कार्यक्रम, रस्त्यांवरील अभियाने, पथनाट्ये, पोस्टर प्रदर्शने, उपोषण व धरणे–मोर्चे.

या कार्यक्रमांमध्ये, आम्ही खालील मुद्द्यांवर लक्ष केंद्रित करतो:

i. संविधानाच्या कलम 51(क) मध्ये आखून दिलेल्या संवैधानिक कर्तव्यांबद्दल जनतेला जागृत करणे. ही कर्तव्ये नागरिकांना आवाहन करतात की:

- स्वातंत्र्य लढ्याला प्रेरित करणाऱ्या उदात्त आदर्शांची जोपासना करणे, ज्यांमध्ये स्वातंत्र्य, समता, लोकशाही व धर्मनिरपेक्षता ह्या मूल्यांचाही समावेश होतो; व
- धार्मिक, भाषिक, प्रादेशिक किंवा वर्गीय विविधतेच्या पलीकडे जाऊन भारतातील सर्व जनतेमध्ये सामंजस्य व बंधुभाव वाढीला लावणे;

ह्या आदर्शांचे व मूल्यांचे समर्थन करणे म्हणजे खरा राष्ट्रवाद होय.

ii. भविष्यातील सर्व सरकारांनी कोणती धोरणे राबवावीत, ह्यासंबंधी दिशानिर्देश संविधानात दिले आहेत — ह्याबद्दल लोकांना जागृत करणे. हे संविधानाच्या भाग IV मध्ये समाविष्ट केले आहेत; ह्याला निर्देशक तत्त्वे देखील म्हणतात. ही तत्त्वे संविधानात समावेश करण्यामागची कारणे स्पष्ट करताना डॉ. आंबेडकर संविधान सभेत म्हणाले होते:

> ह्या मार्गदर्शक तत्त्वांची अंमलबजावणी करण्यात सरकारपुढे अडथळा आणणारी परिस्थिती निर्माण झाली, तरी अशा कठिण आणि प्रतिकूल परिस्थितीत देखील सरकारने कायम ह्या तत्त्वांच्या पूर्ततेसाठी आटोकाट प्रयत्न केले पाहिजेत, असा आमचा उद्देश आहे.

प्रिय मित्रांनो, जर तुम्हाला आमच्याबद्दल अधिक जाणून घ्यायचे असेल, किंवा आमच्या उपक्रमांमध्ये सहभागी व्हायचे असेल, तर तुम्ही खालीलपैकी कोणत्याही पत्त्यावर आमच्याशी संपर्क करू शकता.

लोकायत

संपर्क पत्ता: लोकायत, 129 बी/2, कॅनेरा बँकेसमोर, लॉ कॉलेज रोड, नळस्टॉप, पुणे.
(दर रविवार संध्या. 5 ते 7:30 या वेळेत लोकायतची मीटिंग होते.)

अलका जोशी: 90670 03838 ऋषिकेश येवलेकर: 94235 07864

www.lokayat.org.in

Lokayat.India

abhivyakti.pune

lokayatpune

KafilaOfficial

@lokayat

lokayat.india@gmail.com

जनता साप्ताहिक, मुंबई

मुख्य संपादक: जी. जी. परीख, नीरज जैन

www.janataweekly.org janataweekly@gmail.com

JanataWeekly

जनता साप्ताहिकाचे सदस्य होण्यासाठी: janataweekly.org/subscribe

(जनता साप्ताहिक मोफत ऑनलाइन उपलब्ध आहे.)

आमची निवडक प्रकाशने

विवेकवादी, विज्ञानवादी, समाजवादी विवेकानंद	₹	5/–
आरएसएस ला ओळखा *(लेखक: शम्सुल इस्लाम)*	₹	10/–
नोटाबंदी: काय कमावले? काय गमावले?	₹	10/–
मुलगा म्हणजे? मुलगी म्हणजे?	₹	10/–
वारकरी संतांचा वारसा	₹	15/–
आपलं संविधान	₹	15/–
रयतेचे राजे छत्रपती शिवाजी महाराज	₹	15/–
भेदाभेद भ्रम अमंगळ	₹	15/–
शहीद भगतसिंगचे तरुणांना आवाहन	₹	15/–
इरादे कर बुलंद	₹	15/–
देशावर फॅसिझमचे संकट	₹	25/–
उठ माणसा: गाणी संघर्षाची	₹	30/–
आम्ही भारताचे लोक	₹	30/–
जागतिकीकरण की नवी गुलामगिरी?	₹	200/–
नोटबंदी: क्या खोया? क्या पाया?	₹	5/-
तर्कशील, वैज्ञानिक, समाजवादी विवेकानन्द	₹	10/-
देश पर फ़ासीवाद का संकट	₹	20/-
बेरोज़गारी का महासंकट	₹	30/-
वैश्वीकरण या पुनःऔपनिवेशीकरण?	₹	200/-
Public Sector Insurance for Sale	₹	10/-
Let’s Rise from the Shadows!	₹	15/-
Spectre of Fascism	₹	20/-
The Unemployment Crisis: Reasons and Solutions	₹	25/-
Is the Government Really Poor?	₹	25/-
We The People	₹	30/-
Globalisation or Recolonisation?	₹	200/–
Education under Globalisation	₹	275/–
Union Budgets: An Analysis 2014–24	₹	300/–

मोदी सरकार सार्वजनिक क्षेत्रातील एलआयसीचे (LIC) खासगीकरण करण्याचा प्रयत्न करत आहे.

खाजगी क्षेत्रातील विमा कंपन्या यावर अधिक लक्ष केंद्रित करतात:

- नफ्याची कमाल वाढ व्हावी म्हणून मोठ्या शहरांतील श्रीमंतांना महाग प्रीमियम असलेल्या पॉलिसींची विक्री;
- सट्टेबाज गुंतवणुकी आणि अनैतिक व्यवहार;

ज्यामुळे अमेरिका आणि युरोपमध्ये शेकडो खाजगी विमा कंपन्या दिवाळखोरीत निघाल्या आहेत! 1956 पूर्वी भारतात विमा क्षेत्र पूर्णपणे खासगी क्षेत्रात होते. मोठ्या प्रमाणावरील फसवणूक आणि दिवाळखोरीमुळे नेहरू सरकारला 245 खासगी विमा कंपन्यांचे राष्ट्रीयीकरण करून एलआयसी स्थापन करावी लागली.

एलआयसी ही जगातील सर्वात चांगली चालणाऱ्या विमा कंपन्यांपैकी एक आहे. सार्वजनिक क्षेत्रातील संस्था असल्यामुळे एलआयसीने:

- विमा ही एक अत्यावश्यक सामाजिक सेवा मानली आहे;
- प्रीमियम कमी ठेवले आहे;
- ग्रामीण भागातील गरीबांपर्यंत विमा पोचवण्यावर भर दिला आहे; आणि
- लोकांचे पैसे सुरक्षित गुंतवले आहेत आणि राष्ट्रीय विकासासाठी वापरले आहेत.

एलआयसीमध्ये जमा असलेल्या लोकांच्या पैशाची एकूण रक्कम 40 लाख कोटी रुपयांपेक्षा जास्त आहे.

मोदी सरकार सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांचेही खासगीकरण करत आहे – ज्यांमध्ये 100 लाख कोटी रुपयांपेक्षा जास्त जमा रक्कम आहे.

मग मोदी सरकार सार्वजनिक क्षेत्रातील एलआयसी आणि बँकांचे खासगीकरण करून:

- या पैशाच्या सुरक्षिततेला धोका का निर्माण करत आहे?
- राष्ट्रीय विकासाला प्राधान्य न देता, हा पैसा नफा कमावण्यासाठी खासगी कंपन्यांच्या हातात का देत आहे?